

Bilginin ontolojisi ve toplumsal boyutu: İnternet kuantum zamanı¹

Guglielmo Carchedi

1. Bilginin Ontolojisi

1.1. Giriş

Marksist bilgi kuramı Lenin'in *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* (1972) isimli çalışmasından bu yana çok fazla ilerlememiştir. Marksist bilgi kuramının kestirmeden değersizleştirilmesi veya yadsınmasından ziyade ona duyulan ihtiyaç, Yapay Zekâ'nın, bilgisayarların ve kuantum fiziğinin genel olarak ekonominin ve toplumun her alanında artarak yaygın hale geldiği günümüzde daha da şiddetlidir (Lohmann 2021, 56). Bu çalışma, söz konusu kuramsal boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Çalışma iki alt bölüme ayrılmaktadır. Birinci Kısım bilginin ontolojisini, yani

¹ International Critical Thought dergisinde Eylül 2022'de "The Ontology and Social Dimension of Knowledge: The Internet Quanta Time" başlığıyla yayımlanan makaleyi Türkçeye Muhammed Alizade kazandırdı.

bilginin ne olduğunu ve nasıl üretildiğini ele almaktadır. Bilginin toplumsal boyutu ise İkinci Kısım'ın odağında yer almaktadır.

1.2. İnsan Düşüncesi

Merkezi kavram *dönüşümler*dir. İnsan vücudunun yapısı göz önüne alındığında, iki tür dönüşüm vardır: nesnel ve zihinsel (*mental*). Nesnel dönüşümler *nesnel* gerçekliği, yani kendisine dair algımızdan veya bilgimizden bağımsız olarak var olan şeyi dönüştürmekteyken, zihinsel dönüşümler nesnel süreçlere dair bilgimizi dönüştürür. Nesnel ve zihinsel dönüşümlerin her ikisi de maddidir. Nitekim, nesnel ve zihinsel dönüşümler insan enerjisinin harcanmasını gerektirmektedir, bu enerjinin harcanması ise maddidir. İnsan metabolizması zihinsel dönüşümlerin maddiliğine ışık tutmaktadır. Temelde, bilişsel süreçlerin gerektirdiği insan enerjisinin harcanması sinir sisteminde, yani beyindeki nöronlar arası bağlantılarda bir değişime neden olmaktadır. Bu bağlantılar sinapslardır. Eğer sinapslardaki değişimler maddiyse, o halde, bu dönüşümlerin sonucu olan bilgi, elle tutulamaz olsa bile, maddidir. İşçici (*workerist*) yazarlar *darılmasın ama*, “gayri maddi” emek mevcut değildir.² Söz konusu maddiliği inkâr etmek sinir biliminin vardığı sonuçları yok saymaktır. Ne var ki, sinapslardaki değişimler nesnel dünyanın bilgisini mümkün kılarken, bu bilgi aynı zamanda toplumsaldır; bir toplumu oluşturan şey, zihinlerimizde yer alan sayısız toplumsal ilişki ve süreçlerin bilgisi ve bu bilginin zihinsel bir emek süreci yoluyla dönüşümüdür (aşağıda ele alınacak). *Bilgi her zaman hem maddi hem de toplumsal olarak belirlenmektedir.*

Lenin'in görüşü, Marksist bilim insanlarının hemen hemen hepsi tarafından kabul görmüştür. Bu görüş iki dayanak üzerine temellenmektedir. İlk olarak, maddenin yegâne özelliği onun nesnelliği, yani insan zihninin dışında ve insan zihninden bağımsız olarak var olmasıdır. Bu, kesinlikle tartışılmazdır. İkinci olarak, Lenin için bilgi maddi değildir. Bilgi, daha ziyade, maddi gerçekliğin bir yansımasıdır. “İnsan pratiği içinde gerçekleşen doğa üzerindeki egemenlik, doğa olgu ve süreçlerinin, insan kafasındaki nesnel olarak doğru bir yansımasının sonucudur” (Lenin 1972, 153–154 ve 192). Bu tartışılabilir. Lenin'in görüşü, bilginin nesnelliğini vurgulaması ve böylelikle idealizmi reddetmesi bakımından Marksist bir bilgi kuramına yönelik atılan ilk önemli adımdır. Fakat bu düşünce, yansıma kavramını savunduğu ölçüde bir engel teşkil etmektedir. Yansıma, nesnel gerçekliği zihinlerimizde yapılandıran zihinsel dönüşümlerin analizine ket vurmaktadır.³ İkinci olarak ise yansıma edilgen ve mekanik bir görüş ileri sürmektedir (Sayers 1983, 20). Bilginin bir yansıma olduğunun iddia edilebileceği doğrudur, ama bu edilgen bir bilgi değildir,

² İşçiciliğin (*workerism*) eksiksiz eleştirisi bu çalışmanın kapsamının dışındadır (bkz. Carchedi 2012; Henninger 2007; Starosta 2012). Özellikle işçici bir anlayışa sahip olan bazı yazarlar için, “gayri maddi” bu çalışmadaki “zihinsel” (*mental*) kavramına benziyor gibi görünmektedir. Fakat gayri maddi gerçeklik mevcut değildir.

³ Marx yansıma kavramını kullanmasına rağmen bu kavramdan çok kısa bir paragrafta kendi bilgi kuramıyla Hegel'in bilgi kuramı arasındaki farkın özünü açıklamak için söz etmektedir: “Hegel'e göre... gerçek dünya yalnızca “İdea”nın dışsal, görüngüsel biçimidir... Bendeysse, tam tersine, düşünsel olan (*the ideal*), insan zihnince yansıtılmış (*reflected by human mind*) ve düşünce biçimlerine tercüme edilmiş maddi dünyadan başka bir şey değildir” (Marx 1967a, 19). Yansıma, sadece, kısaca analiz edilecek olan zihinsel emek sürecinin karmaşıklığını özetleyen bir kısaltmadır.

çünkü bilgi nesnel gerçeklikle etkileşime girmekte ve onu değiştirmektedir. Oysa, maddiliğin maddi olmayan bir yansıması bu maddilikle nasıl etkileşime girebilir?

Son olarak, doğru bir yansıma (veya kuram) ampirik veriye dayalı deneysel doğrulamayı koşul olarak gerektirmektedir. Fakat deneysel doğrulama, yansıma kuramının bir türü olan görgücülükle (*empiricism*) aynı değildir. Veriler farklı kuramlar bağlamında oluşturulmakta ve böylece o kuramların izlerini taşımaktadır. Fakat aynı veriler farklı yorum veya teorileri birbirleriyle uyumlu hale getirebilmektedir. Bu, aşağıda göreceğimiz üzere, örneğin, kuantum fiziğinin formalizminin farklı yorumları için geçerlidir. Eğer bazı verilerin, toplumsal olarak belirlenmiş olsa bile, bilginin sınıf ötesi veya zaman ötesi unsurları olabileceğini kabul edersek –ki bu nokta doğru bir şekilde kuramlaştırılmalıdır– o zaman bu engel atlatılabilir. Fakat bu durumda bile veriler toplumsal olarak belirlenmiştir (bu çalışmanın ikinci kısmına bakınız).

Bilginin maddi olmadığı tezi, bu eksikliklerine rağmen, Sovyetler Birliği’nde resmi görüş haline gelmiştir; ne var ki önemli bir nitelendirme söz konusudur. *Handbook of Philosophy*’ye [Felsefe El Kitabı] göre “fikirler insan bilincinde gerçekliğin bir yansımasıdır... (ve) oluşumunda toplumsal yapının karakterinden etkilenmektedir” (Rosenthal ve Yudin 1949, 56). Fakat bu nitelendirmenin öne sürülmesi kendi sorunlarını beraberinde getirmektedir. Bir yandan, fikirler aracısız yansılardır; fakat, diğer yandan, fikirler toplumun etkisine uğramaktadır. Bu karşıtlık eksik kuramlaştırılmaktadır. İkinci olarak, eğer bilgi gerçekliğin bir yansımasıysa, o zaman maddi değildir. O halde, bilgi nedir? Resmi Sovyet bilgi kuramı bu sorunu hiçbir zaman çözememiştir. *The Great Soviet Encyclopedia*⁴ [Büyük Sovyet Ansiklopedisi], bilincin en yüksek düzeyde örgenlenmiş maddenin özel bir niteliğini oluşturduğunu (böylece en yüksek düzeyde örgenlenmiş maddenin bir özelliği olarak bilinç maddidir) savunurken, maddi ve manevi olguların (böylece manevi olgular – bu olgular her neyse – maddi değildir) karşılıklı ilişkisinden bahsetmektedir. Sorun, maddi temelle bilginin özü arasında ayırım yapılarak çözülmemektedir. Kol’banovsky’nin savunduğu gibi, “düşüncenin maddi temeli ve bilgi insan beyninin sinirsel süreçleridir [fakat] düşüncenin ve bilginin özü nesnel dünyanın ideal bir yansımasıdır” (Kol’banovsky’den aktaran Lobkowicz 1961, 183). Kol’banovsky’ye göre, eğer bilgi maddi olsaydı materyalizm ve idealizm arasındaki ayırım ve dolayısıyla bu ikili arasındaki mücadele anlamsız olurdu (Lobkowicz 1961, 182). Fakat bu, kuramsal bir argümandan ziyade bir gerekçelendirmedir.

Mesele şu ki yalnızca bilgiye maddilik atfetmekle idealizme nihai bir darbe indirilmektedir. Bu durumda, fikirlerden oluşan dünyanın maddi bir dünya olduğu, diğer bir deyişle, *madde dışında hiçbir şeyin var olmadığı* anlaşılır hale gelmektedir. Bu, yansıma kavramını bilginin maddiliği ve toplumsal belirlenimi kavramlarıyla ikame ettiği için tek tutarlı materyalist görüştür. (*Hem nesnel hem de zihinsel olarak*) *var olan her şey maddidir ve nesnel gerçeklik algılarımız maddi olmakla birlikte toplumsal olarak belirlenmiştir*.⁵

⁴ Bkz. <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Soviet+Encyclopedia>.

⁵ Başka çalışmalarda enine boyuna geliştirilen bu tez, bilginin toplumsal ve dolayısıyla sınıf belirlenimi tezidir (bkz. Carchedi 2005, 2012, 2014).

Buradan hareketle soru şudur: bilgi nedir ve nasıl üretilmektedir? Alternatif yaklaşımların aksine, başlangıç noktası Marx'ın emek süreci analizi ve bu analizin, bilgi üretimine, diğer bir deyişle, zihinsel emek sürecine doğru genişletilmesidir. Emek süreci, kullanım değerlerinin yeni kullanım değerlerine dönüştürüldüğü bir dizi dönüşümdür. Daha önce tanımlandığı üzere, bu dönüşümler hem nesnel hem de zihinseldir. Nesnel dönüşümlerde emek gücü nesnel dönüşümlerin *araçlarını* (örneğin, çekiç) ve nesnel dönüşümlerin *nesnelerini* (örneğin, ahşap) yeni bir nesnel çıktıya (masa) dönüştürmektedir. Zihinsel dönüşümlerde ise emek gücü, zihinsel dönüşümün nesnel araçları (bilgisayarlar) ve nesnelerinde (kitaplar) içerilen bilgiyle birlikte kendi bilgisini yeni bir bilgiye dönüştürmektedir. Bilginin kullanım değeri tıpkı nesnel cisimlerdeki gibi onun kullanılabilir olmasıdır.

Aşağıdaki analiz, toplumsal araştırmanın diyalektik yöntemine ve daha spesifik olarak iki temel anlayışa dayanmaktadır. İlki, gerçekliğin potansiyel ve gerçekleşmiş (*realized*) unsurları arasındaki farklılıktır. Emek sürecini düşünün. Girdiler, emek süreci başlamadan önce fiili, gerçekleşmiş olgulardır. Girdiler, emek sürecine dahil olduklarında çıktının potansiyel unsurları haline gelmektedirler. Emek süreci sona erdiğinde söz konusu girdiler çıktı olarak veya çıktının içinde gerçekleşmiş olarak çıktının bir parçasıdır. Buradan çıkan sonuç şudur: *gizil güçler* (*potentialities*) değişmekte olan, yani maddi varlığın başka biçimlerine dönüşmekte olan (hem zihinsel hem de nesnel) maddi varlık biçimleridir. Maddi varlık biçimleri dönüşüm sürecinde kendilerine özgü biçimlerini kaybetmektedir ve bu nedenle onlar biçimsiz potansiyellerdir.⁶ Dönüşüm sürecinin sonunda maddi varlık biçimleri tamamen değişmiş halde ortaya çıkmaktadır; onlar gerçekleşmiş veya fiili biçimler olarak yeni bir biçimde gerçekleşmektedirler. O halde, *gerçekleşmeler* (*realizations*), bir dönüşüm sürecinin sonunda ve sonucunda belirli bir şekil almış maddi varlık biçimleridir.

Bu, diyalektik dönüşüm sürecinin iki biçiminden biridir; burada sonuç önceden belirlenmemiştir. Fakat birazdan görüleceği üzere, önceden belirlenmiş bir sonucu olan diyalektik süreçler de mevcuttur. Gerçeklik, fiili olan nesnel ve zihinsel kullanım değerlerinin potansiyel olanlara dönüşümünü ve bu potansiyellerin tekrardan—önceden belirlenmiş veya belirlenmemiş biçimlerdeki— yeni gerçekleşmiş nesnel ve zihinsel kullanım değerlerine dönüşümünü içeren kesintisiz bir harekettir.

Burada iki noktayla karşılaşılmaktadır. Gerçekliğin potansiyel unsurları maddidir (nesnel ve zihinsel); onlar hayal ürünü olan gayri maddi veya mistik bir dünyanın değil, bu dünyanın unsurlarıdır. Burada gizil güçlerle ilgili gizemli herhangi bir şey yoktur. İkincisi, hem potansiyel varlıkların gerçekleşmiş varlıklara hem de gerçekleşmiş varlıkların potansiyel varlıklara dönüşümü zamansal bir süreçtir: girdiler belirli bir zamanda emek sürecine dahil olmakta ve çıktının yeni biçimi olarak daha sonraki bir zamanda emek sürecinden çıkmaktadırlar. Gerçekliğin, zamanı hesaba katmayan herhangi bir kuramlaştırması ciddiye alınmamalıdır.

Diyalektik yöntemin ikinci temel düşüncesi, nesnel ve zihinsel dönüşümler ara-

6 Göreceğimiz üzere, gizil güçler ya kendi gerçekleşmiş biçimlerini sürdürmekte ya da biçimsiz hale gelmektedir (bilginin ontolojisi için ilginç bir durum). İlki önceden belirlenmiş diyalektik süreçlerin sonucuyken, diğeri ucu açık diyalektik süreçlerin sonucudur.

sındaki ayrımın yalnızca analitik olduğudur. Aslında, emek sürecinde nesnel dönüşümler zihinsel dönüşümleri, zihinsel dönüşümler de nesnel dönüşümleri gerektirmektedir (diğer bir deyişle, belirlemektedir). Fakat emek süreci, hangi tür dönüşümün belirleyici olduğuna uygun olarak ya nesnel ya da zihinseldir. Bu noktada, belirlenim ilişkisi açıklığa kavuşturulmalıdır. Aşağıda belirtilecek olanların zorunlu olarak Marx'ın diyalektik anlayışı olduğu iddia edilmemektedir. Pekâlâ bilindiği üzere, Marx, diyalektiği yazılı olarak derli toplu bir şekilde anlatmanın birkaç sayfadan fazla yer kaplamayacağını söylemiş olsa bile, bize diyalektikle ilgili ne düşündüğüne dair net bir inceleme bırakmamıştır. Bunun yerine, burada sunulan diyalektik anlayışın (a) Marx'ın çalışmasından alınmış olduğu, (b) Marx'ın çalışmasının genel yapısına uygun olduğu ve (c) bu anlayışın kendi gelişimi için gerekli bir araç olduğu iddia edilmektedir. Aşağıda belirtilecek olanlar bu diyalektik anlayışın temel noktalarıdır (Carchedi 2012, bölüm 1).

A ve B olarak iki örnek düşünün. Eğer A, B'nin *varlığının* bir koşuluysa A'nın B'yi belirlediği; eğer B, A'nın *yeniden üretimi* veya *ortadan kaldırılmasının* (*super-session*) bir koşuluysa B'nin A tarafından belirlendiği belirtilmektedir. Böylelikle nesnel emek sürecinde nesnel dönüşümler zihinsel dönüşümleri belirlemektedir. Çıktı yeni bir nesnel kullanım değeridir. Zihinsel emek sürecinde ise zihinsel dönüşümler nesnel dönüşümleri belirlemektedir. Zihinsel dönüşümün sonucu yeni bir bilgidir. Bu nedenle, bazen hatalı bir biçimde fiziksel emek veya kol emeği ya da maddi emek olarak isimlendirilen nesnel emeğin zihinsel eylemlerden (dönüşümler) ayrı olduğunu düşünmek yanlıştır.

Zihinsel emek süreçlerinde, bir sürecin bilgi çıktısı ardından gelen bir sürecin bilgi girdisidir. Bu, “[e]nformasyonun hem girdi hem de çıktı olarak dairesel olduğu . . . bu nedenle bilginin üretim, dağıtım ve tüketiminin ayırt edilmesinin çok zor olduğu” görüşüne ters düşmektedir (Kostakis 2012, 2). Yanlış anlaşılma, bilginin *aynı* zihinsel emek sürecinin hem girdisi hem de çıktısı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır; bu, hem Marksist hem de Marksist olmayan yazarların değer (üretim) fiyatlar(ın) dönüşümünü ele alırken yaptıkları benzer bir yanlış anımsatan yaygın bir hatadır.⁷

Hangi dönüşüm türünün verili bir emek sürecinde belirleyici olduğunu nasıl bileceğiz? Bu, yalnızca gerçekleşme anında anlaşılabilir. Eğer zihinsel dönüşümler belirleyici olmuşsa meta bilgi içeriğine göre satın alınmaktadır. Demek ki bu, zihinsel bir emek süreciymiş. Buna karşılık, nesnel dönüşümler belirleyici olmuşsa meta nesnel niteliklerinden dolayı satın alınmaktadır. O halde bu, nesnel bir emek süreciymiş. Fakat buradan, gerçekleşmenin (satışın) üretimin doğasını belirlediği anlamı çıkmamaktadır. Daha ziyade, gerçekleşme üretimin doğasını *ortaya çıkarmaktadır*. Gerçekleşen şey önceden üretilmiş olmalıdır. Üretilmemiş olan bir şey gerçekleşemez.

Dikkat edilmelidir ki dönüşümün iki türünden hangisinin belirleyici olduğunu ortaya çıkaran şey genel kullanımdır. Alışılmışın dışındaki kullanım genelleşmiş kullanımdan ayrılabilirse de bu, emek sürecinin doğasını *a posteriori* değiştirme-

⁷ Carchedi'nin (1975) makalesi, emek süreci analizinde zamansallığı vurgulayan ilk çalışmalardan biridir. Öte yandan, bu çalışma, zamansallığı diyalektik bir perspektiften savunan tek çalışmadır.

mektedir.

Nesnel emek süreçlerinin zihinsel olanları belirlediği ve bunun tersinin geçerli olmadığı öne sürülebilir. Bunun, materyalist bir bakış açısı olduğu varsayılmaktadır. Fakat nasıl ki bir emek sürecinde nesnel ve zihinsel dönüşümler belirleyen olabiliyorsa, her iki türdeki emek süreci de hem belirleyen hem de belirlenen olabilir. Bir baraj inşası, mühendis bilgisinin üretilmesini/uygulanmasını, yani zihinsel bir emek sürecini gerektiren (belirleyen) nesnel bir emek sürecidir. Bu emek süreci kendisini, yeni binaların inşasına ihtiyaç duyan bir mühendislik şirketi gibi ayrı bir süreç olarak ayırırsa durum netlik kazanmaktadır. Toplumsal emek süreci, içinde hem nesnel hem de zihinsel emek süreçlerinin belirleyici olabileceği ve her iki emek sürecinin her birinde ya nesnel ya da zihinsel emeğin belirleyici olduğu iki tür emek sürecinin eklemelenmesidir. Dolayısıyla zihinsel emekle uğraşanlar, belirleyici işlevi emek sürecinde zihinsel kullanım değerlerini dönüştürmek olan işçilerdir. Zihinsel işçiler (*mental workers*), bu dönüşümü zihinsel veya nesnel bir emek süreci içinde gerçekleştirebilir. Bir bina sorumlusu, yapay zekâ şirketinde çalışıyor olsa bile zihinsel bir emekçi değildir.

Zihinsel işçileri; gelir, statü vs. gibi faktörlerin yanı sıra duydukları merak da motive etmektedir. Fakat kapitalizmde zihinsel işçilerin duyduğu merak sermaye tarafından başka yöne doğru yönlendirilmektedir. Özellikle bu makaleyle ilgili olan bir örnek, bilginin “çok kolay bir şekilde sahiplenilebilmesi, aktarılabilmesi ve yoğunlaştırılabilmesi” (Brynjolfsson 2022) dolayısıyla dijitalleşmesi ve kodifikasyonudur. Bunlar (fikri mülkiyet haklarında olduğu gibi) bilginin özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesi için ön koşullardır. Bu nedenle zihinsel üreticiler bilgiyi dijital hale getirmeye ve kodifiye etmeye teşvik edilmektedir. Bilginin sınıf belirlenimi daha aşağıda tartışılacaktır.

1.3. Makine “Düşüncesi”

Yukarıda anlatılanlar, bize şu soruları incelemeye olanak sağlamaktadır: (a) makineler ve daha spesifik olarak bilgisayarlar bilgi üretiyor mu?; (b) eğer makine ve bilgisayarlar bilgi üretiyorlarsa onların insan bilgisini taklit etmesi veya insan bilgisiyile rekabet etmesi mümkün mü? Bu sorular çeşitli şekillerde cevaplanmıştır. Kimilerine göre bilgisayarlar düşünmektedir zira onların öğrenmeleri sağlanabiliyor. Diğerlerine göre, bilgisayarlar düşünse de herhangi yeni bir şey düşünmeyi becerememektedir. Ayrıca, bilgisayarların yalnızca düşünen insanı taklit ettiğini savunanlar vardır. Ve nihayet, insanın bilme yetisine aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, süreçlerin ve çıkarların tesir etmesi nedeniyle bilgisayarların düşünebildiğini kabul etmeyenler bulunmaktadır. Bu görüşlerin her biri bazı yerinde tespitler yapmakta; fakat sorunun temeline inmemektedir.

Söz konusu olan şey, (a) formel ve diyalektik mantık ile (b) diyalektik mantığın kendi içinde önceden belirlenmiş (*pre-determined*) ve ucu açık (*open-ended*) diyalektik süreçler arasındaki ayrımdır. Doğadan bir benzetme kuralım; formel mantık suyun verili bir sıcaklıkta neden buza dönüştüğünü ve tam tersine buzun neden verili bir ısı derecesinde suya dönüştüğünü açıklayabilmektedir. Diyalektik mantık ise buzun suya içkin bir potansiyel olduğunu eklemektedir. Buz eriyip suya dönüştü-

günde tekrardan suya içkin bir potansiyele dönüşmektedir. Potansiyel bir durumun gerçekleşmiş bir duruma ve tam tersine gerçekleşmiş bir durumun da potansiyel bir duruma dönüştüğünü göz önünde bulundurursak bu diyalektik bir süreçtir. Fakat doğanın diyalektiği toplumun diyalektiğinden tamamen farklılaşmaktadır.⁸ Bunun böyle olmasının nedeni, doğal olgularda insan iradesi ve bilincine tekabül eden belirlenemezlik unsurunun bulunmamasıdır. Doğada diyalektik bir sürecin sonucu önceden belirlenmiştir: belirli koşullar altında, su yalnızca buza dönüşebilir. Farklı koşullar altında, su yalnızca buhara dönüşebilir. Bilgiyi de içeren ucu açık diyalektik süreçte ise belirli başlangıç koşullarında, sonuç belirsiz ve dolayısıyla niteliksel olarak yenidir. Bu tür bir süreç *ucu açık* süreçtir. Önceden belirlenmiş diyalektik süreçleri açıklamak için gerekli olan mantık formel mantıktır. Ucu açık diyalektik süreçler ise farklı bir mantık biçimini gerektirmektedir: ucu açık diyalektik ya da kısaca diyalektik.

İlk olarak, formel mantığı düşünün. Formel mantık üç temel ilkeye dayanmaktadır.⁹ Özdeşlik ilkesi bir şeyin kendisine eşit olduğunu ifade etmektedir, yani $A = A$. Bu apaçık bir doğruluktur. Bu ilke, olabilecek olanı değil olanı vurgulamaktadır. Üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkesi $A = A$ 'nın ya doğru olduğunu ya da olmadığını, yani ya $A = A$ ya da $A \neq A$ olduğunu ifade etmektedir. Burada üçüncü bir olanak yoktur. Çelişmezlik ilkesi, iki çelişkili önermenin doğru olamayacağını ifade etmektedir. Hem $A = A$ önermesi hem de bu önermenin inkarı olan $A \neq A$ aynı anda doğru olamaz.

Burada zamanın bulunmadığı açık bir şekilde görülüyor. Buna rağmen, zaman devreye sokulabilir. Örneğin, t_1 zamanında $A = A$ ve t_2 zamanında $A \neq A$ olsun. Fakat burada t_1 - t_2 zaman aralığında A 'nın neden ve nasıl kendisinden farklılaştığı anlaşılmamaktadır. İlk olarak, neden A 'nın, t_1 zamanında da A 'ya eşit olmadığının anlaşılmasıyla başlamamız gerekmektedir. Bunu anlamak için diyalektik mantığa ve özellikle, yukarıda geçen su-buz örneğinde olduğu gibi, gizil güç kavramına ihtiyaç vardır.¹⁰ Buz potansiyel olarak suda bulunduğundan dolayı su buza dönüşmektedir. Bu önceden belirlenmiş bir sonuçtur. Fakat bir bilgi biçiminin başka bir bilgi biçimine dönüşümünün sonucu belirsizdir. Aynısı, toplumsal değişimler için geçerlidir. İkinci Enternasyonal Marksizmi, doğal olguların önceden belirlenmiş oluşunu toplumsal dünyaya doğru genişleterek sosyalizmin kaçınılmazlığına giden yolu bulduklarını düşünmüştü. Böylelikle İkinci Enternasyonal Marksizmi, emeğin devrimci hareketinin bilimini önceden belirlenmiş bir sonucu – sosyalizm – olan tarihin ontolojisine dönüştürdü. Üretici güçlerin niceliksel gelişimi üretim ilişkilerinde niteliksel bir sıçramaya yol açacaktı.

Yukarıda diyalektik mantığa değinilmiştir. Diyalektik bir süreç, gerçekleşmiş bir

⁸ Bir önceki çalışmada (Carchedi 2012, 37-38) ben, diyalektiğin doğal dünya için geçerli olup olmadığını sorgulamıştım. Kangal (2017) benim görüşüme katılmadı. Artık ben diyalektiğin doğal olgular için geçerli olduğunu kabul ediyorum, fakat doğal dünyanın diyalektiği toplumsal dünyanın diyalektiğinden köklü bir biçimde farklılaşmaktadır.

⁹ Daha detaylı bir değerlendirme için bkz. Carchedi (2012, 39-44).

¹⁰ Örneğin, “Bitki, hayvan, her hücre, yaşamının her anında kendi kendisiyle özdeş olsa da... aralıksız bir sürü molekül değişimleri yoluyla... kendisinden farklı hale gelmektedir... inorganik doğada bile böyle bir özdeşlik gerçekte yoktur” (Engels 1987, 49).

durumdan potansiyel bir duruma ve daha sonra tekrardan gerçekleşmiş bir duruma dönüşümdür. Bu hareket yalnızca diyalektik mantıkla anlaşılabilir. Diyalektik mantık da üç temel ilkeye dayanmaktadır. İlki, toplumsal olguların her zaman hem gerçekleşmiş hem de potansiyel olduğudur. Örneğin, bir meta, eğer henüz satılmamışsa, sadece potansiyel olarak bir metadır (bkz. Marx 1967b, Bölüm 6). İkinci ilke, gerçekleşmiş toplumsal olguların her zaman hem belirleyen hem de belirlenen olduğudur. Bu iki ilke birleştirildiğinde, gerçekleşmiş biçimindeki A, B'yi B'nin varlığının bir koşulu olarak biçimsiz bir potansiyel halinde içeriyorsa, o zaman verili A ve B olguları arasında diyalektik bir ilişkinin olduğu kabul edilmektedir; B ise, gerçekleştiğinde, A'nın yeniden üretimi veya ortadan kaldırılmasının gerçekleşmiş koşulu haline gelmektedir.

Üçüncü ilke toplumsal olguların eğilimsel olduğu, yani toplumsal olguların eğilimler ve karşı eğilimler tarafından oluşturulduğudur. Toplumsal olgular hiçbir zaman doğrusal değildir.

Yukarıda anlatılanlar şu özelliklere işaret etmektedir. İlk olarak, potansiyel bir olgu gerçekleşmiş biçiminden farklı olduğu için özdeşlik ve farklılığın birliğidir. Bir olgu, gerçekleşmiş halinde kendisiyle aynı olsa da potansiyel bir olgu olarak aynı zamanda kendisinden farklılaşmaktadır, çünkü potansiyel bir olgu kendisinin gerçekleşmiş biçiminden farklıdır. Özdeşliğin ve farklılığın gizemli birliği, yalnızca gizil güçler dünyasının göz önünde bulundurulmasıyla anlamlı hale gelmektedir. İkinci olarak, bir olgu, potansiyel özellikleri gerçekleşmiş yönlerinin karşıtı olduğu ölçüde aynı zamanda *bir zıtlıklar birliğidir*. Üçüncü olarak, bir olgu öz ve görünüşün birliğidir: potansiyel yön bir olgunun, kendisini birçok farklı gerçekleştirmelerde belli edebilen özünü oluştururken, olgunun gerçekleşmiş yönü ise onun (geçici ve arızı) görünüşünü oluşturmaktadır. Diyalektik düşüncenin çizdiği toplumsal gerçeklik resmi, gerçekleşen çelişkili olguların zamansal bir hareketidir; bu olgular ya eğilimli ya da karşı eğilimli, ya belirleyen ya da belirlenen ve sürekli olarak hem potansiyel bir durumdan çıkan hem de potansiyel bir duruma geri dönen olgulardır. Dünyanın (geleneksel iktisatta belirtildiği gibi) denge durumunda olduğu veya denge durumuna yöneleceği düşüncesi ideolojik bir kurgudur.

Öte yandan, formel mantık gizil gücü görmezden gelmektedir. Formel mantık nitelikleri değil nicelikleri kuramlaştırmaktadır. Dolayısıyla, niteliksel değişim göz ardı edilmektedir. Formel mantık, yalnızca durağan bir gerçekliği ya da daha doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse dinamik bir gerçekliği durağanmış gibi veya zamanın olmadığı bir boyutta hareketsiz kalmış gibi kuramlaştırmaya yaramaktadır (bkz. Blunden 1984). Formel mantık, yalnızca, sözde niteliksel değişime konu olmayan gerçekleşmiş ve *nicelleştirilebilir* olgular söz konusu olduğu zaman bir argümanın içsel tutarlılığını çözümlemeye elvermektedir. Formel mantık, gerçekleşmiş olguların (kendi ilgi alanı) sürekli olarak niteliksel değişime konu olmasını gözden çıkarmaktadır: gerçekleşmiş olgular sadece niteliksel biçimlerini değiştirmemektedir; onlar belirleyenden belirlenene ve tam tersine, belirlenenden belirleyene; eğilimli olandan karşı eğilimli olana ve tam tersine, karşı eğilimli olandan eğilimli olana; ve potansiyel olandan gerçekleşmiş olana doğru değişmektedirler.

Şimdi soru şudur: gerçekliğin hem niceliksel hem de niteliksel değişim durumunda olduğu ve formel mantığın niteliksel değişimi görmezden geldiği göz önüne

alındığında formel mantığın epistemolojik rolü nedir? Formel mantık, gerçekliği çarpıtıyor ya da gerçekliğin belirli bir kısmını açıklığa kavuşturuyor mu? Burada Marx'ın, kullanım değeri ve değer arasında yaptığı ayrımıyla kurulan benzerlik işe yaramaktadır. Kullanım değeri ve değer metanın birbirinden ayrı fakat doğası gereği birbirine bağlı yönleridir. Bunlardan yalnızca birini veya diğerini analiz etmek metaya dair bilgimizi tahrif etmemektedir; daha ziyade, bu, metanın iki yönünden sadece birine ışık tutmaktadır. Metanın bütünlüklü olarak anlaşılması için her iki yöne ihtiyaç vardır. Benzer şekilde, gerçekliği irdelemek için mantığın her iki türüne, yani hem formel hem de diyalektik mantığa ihtiyaç vardır: gerçekleşmiş, niteliksel yönlerin ve değişimlerin analizi için formel mantık; hem potansiyel hem de gerçekleşmiş niteliksel yönlerin ve değişimlerin analizi için ise diyalektik mantık gereklidir.

Yukarıda anlatılanlar, bilgisayarların düşünüp düşünemediğine ilişkin soruyu cevaplamak için gerekli bir girizgâhtı. Bilgisayarların, bilginin dönüşümüyle ilgili bir süreci uygulamalarından dolayı düşündükleri öne sürülebilir. Fakat bu, düşünmekle aynı şey değildir. Düşünmek insanlara ilişkin belirsizlik haline ve dolayısıyla yaratıcılığa işaret etmektedir.¹¹ Diğer taraftan, bilgisayarların bilgiyi dönüştürmesi formel mantık üzerine temellenmiş işlemlerle sınırlıdır. Klasik bilgisayar yazılımı, önermeli formel mantığın bir örneğidir. Bu yazılım, spesifik özelliklerine rağmen, aynı önermenin hem doğru hem de yanlış olma olasılığını dışlayan Boolean mantığı veya cebri üzerine temellenmiştir. Bilgisayarlar, gizil güçler ve dolayısıyla diyalektik çelişkiler açısından düşünemezler. Eğer bilgisayarlar çelişkileri algılasaydı, onları mantıksal hatalar olarak görürdü. *Bilgisayarlar yeni bilgi üretmesine rağmen düşünemez.* Bu hem klasik hem de – az sonra göreceğimiz üzere – kuantum bilgisayarları için geçerlidir.

Bilgisayarların insanlar gibi düşündüğü fikri yanlıştır. Ucu açık düşünmeyi yeniden üretememeleri dışında, bilgisayarların neden düşünemediğine ilişkin başka bir neden de bulunmaktadır. “İnsanlar”, farklı çıkarlara ve dünya görüşlerine sahip çeşitli toplumsal gruplar ve sınıflar için olan genel adlandırmadır. Makineler (bilgisayarlar) insanlar gibi düşünebilseydiler bile, onlar neyin doğru (hatasız) veya yanlış (hatalı) olduğuna ilişkin farklı ve çelişkili sınıf-belirlenimli anlayışlara sahip olan sınıf-belirlenimli insanlar gibi düşünemezlerdi. Bilgisayarların insanlar gibi düşünebildiklerine inanmak sermaye yanlısı bir bilgidir. Bu, bilgi üretimi ve dolayısıyla bilginin sınıfsal içeriğine içkin çelişkileri gizlemektedir.

¹¹ İnsan düşüncesini klasik ikili mantıktan (*binary logic*) daha iyi bir şekilde yeniden ürettiğini iddia eden bir formel mantık kolu bulunmaktadır: bulanık mantık (*fuzzy logic*). İnsan beyni, belirsizlikleri veya değer yargılarını içeren muğlak savları ya da iddiaları kullanarak akıl yürütüldüğünden dolayı bulanık mantık bu iddiayı öne sürmektedir (Kosko ve Isaka 1993). Bu bulanık alanda, önermeler hem doğru hem de yanlış olabilmektedir. Buradaki mesele nicelleştirme; önermeler bir dereceye kadar doğru ve bir dereceye kadar yanlıştır; örneğin, bir önerme %60 doğru ve %40 yanlış olabilir. Fakat daha sonra ikili sisteme (*binary system*) geri dönülmektedir. Gerla bunu daha formel bir şekilde tanıtlamaktadır: “bulanık mantık, klasik mantığın bir kurgusu olduğundan dolayı klasik mantığa alternatif olamaz; ayrıca bulanık mantık klasik mantığı genişletme girişimidir” (Gerla 2017, 442). Eğer bulanık mantık ikili mantığa bir alternatif değil fakat onun bir uzantısıysa, o zaman, bulanık mantık, insan düşüncesine klasik ikili mantıktan daha fazla yaklaşma yetisinde değildir.

1.4. Kuantum Düşüncesi

Yukarıda klasik bilgisayarlar ele alınmıştır. Bir sonraki soru ise kuantum bilgisayarlarına ilişkin olarak aynı sonuçlara varılıp varılamadığı, diğer bir deyişle, kuantum fiziğinin formel mantığa uygun olarak hareket eden bir dünyayı açıklayıp açıklayamadığıdır. Kuantum teorisinin formalizmi, bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Onun yerine, bu çalışmadaki odak noktası kuantum fiziğinin ana akım Kopenhag Yorumu'dur (KY).¹²

Yazı tura oyununu düşünün. Bu oyun makro bir olgudur ve bu haliyle atomaltı dünyaya uygulanamaz. Fakat popülerleşmiş literatürde yazı ve tura oyunu KY'de temel bir kavram olan süperpozisyonun (*superposition*) sezgisel bir örneklemesi olarak kullanılmaktadır. KY'ye göre, madenî para havada döndüğü müddetçe yazı ve tura *biçimsiz* bir formda var olmaktadır; yazı ve tura *eş zamanlı* olarak hem yazı hem de tura olarak, diğer bir deyişle, askıya alınmış veya *süperpoze* durumda var olmaktadır. Madenî para, hareket durduğu zaman ya yazı ya da tura yüzeyine düşecektir.

Dönen paranın fotoğrafı çekildiği takdirde görülebileceği üzere, önceden belirlenmiş diyalektik süreçte, madenî paranın dönüşündeki her bir anda iki alternatif durum *biçimsiz* bir forma dönüşmemektedir. Madenî paranın yazı ve tura hali, zamandan bağımsız bir boyutta var olan ve bir şekilde zamanın belirli bir noktasında ya yazı ya da tura olarak beliren *biçimsiz* bir forma dönüşmemektedir. Aksine, iki durum tüm süreç boyunca daima bu haliyle varlığını sürdürmekte ve böylece yazı ya da tura hali sürece nihai biçimini vermektedir. Madenî para döndüğü sürece iki durum henüz gerçekleşmemiştir ve dolayısıyla her iki durum potansiyeldir. İki durumun gerçekleşme biçimi önceden belirlenmektedir. Başlangıç biçimi nihai sonuçla aynıdır; diğer bir deyişle, iki biçimden yalnızca birinin gerçekleşmesi söz konusudur. Bunun böyle olmasının nedeni, başlangıç biçiminin, nihai sonucu *biçimsel* olarak aynı olan bir süreçten geçmiş olmasıdır. *Yazı ve tura durumu, gerçekleşmeye ilişkin kesin ve önceden belirlenmiş bir biçime sahip potansiyel durumlardır.*

Potansiyel bir durumun gerçekleşmesi, bilinen bir şeyin başka bir şeye dönüşmesine ilişkin gerçek bir sürece işaret etmektedir (daha yukarıya bakınız). Bu, nesnel emek süreçlerindeki girdi-dönüşüm-çıktı sürecine benzer olan gerçekleşmiş-potansiyel-gerçekleşmiş bir dönüşüm sürecini varsaymaktadır. Buna karşılık, süperpozisyonda gerçekleşmiş bir biçim, tanım gereği bilinemez olan gizemli bir varlıktan ve gizemli bir süreç boyunca ortaya çıkmaktadır.

Önceden belirlenmiş bir diyalektik sürecin aksine, ucu açık süreçte, gerçekleşmiş durum potansiyel bir durum haline geldiğinde biçimini kaybetmektedir çünkü ger-

¹² Kopenhag okulunun yorumlarına alternatif olan yorumlar hem Batı'da hem de eski Sovyetler Birliği'nde formüle edilmiştir (bkz. Cross 1991; Kojevnikov 2013). Örneğin, Blokhintsev 1944'te KY görüşünü kabul etmiş fakat buna karşılık olarak 1949'da dalga fonksiyonunun nesnel bir olgunun nesnel bir betimlemesini verdiğini iddia ederek KY görüşünü reddetmiştir (Cross 1991, 740). Fock, "dalga fonksiyonunun gözlemciden bağımsız 'potansiyel olanakları' tasvir ettiğini ve ölçüm yapıldığı zaman bu olanaklardan birinin nesnel bir durum olarak 'gerçekleştiğini' (*actualized*) öne sürmüştür. Böylelikle Fock, materyalizmi potansiyel durumlara doğru genişletmek gibi tartışmalı bir girişimde bulunmuştur" (Cross 1991, 741). Lurçat 1955'te "kuramsal fiziği bazı fizikçilerin idealist felsefesinden ayırt etmenin önemli olduğunu" vurgulamıştır (Cross 1991, 749). Bu noktaya aşağıdaki bölümde geri döneceğiz. Modern alternatif görüşler ise daha sonra tartışılmaktadır.

çekleşmiş durum, niteliksel olarak farklı bir şey gibi ortaya çıkmak için nicelleştirilemez bir niteliksel değişim geçirmelidir. Burada, gizil güçler biçimsizdir. Yalnızca biçimsiz potansiyel, bilgi kuramının görmezden gelinen fakat temel bir unsuru olan sezgisel bilgiyi açıklayabilmektedir. Sezgi belirsizdir. *Sezgi ve dolayısıyla biçimsizlik insan düşüncesinin temel bir unsurudur.* Einstein'ın şu ünlü sözüyle ifade ettiği gibi, “Sezgisel akıl kutsal bir hediye, rasyonel akıl ise sadık bir hizmetkârdır.” Sezgi, insan düşüncesinin asli bir unsurudur. Ne formel mantıktan ne de önceden belirlenmiş diyalektik mantıktan kaynaklanan bilgi diyalektik bilginin yapabileceğini yapabilir. Formel ve önceden belirlenmiş diyalektik mantık daha önceden tanımlanmış sonuçları ortaya çıkarır ve dolayısıyla “hipotezlerin yaratıcı bir şekilde üretimini, kavramların yeni bileşimlerini ve akıl yürütme kurallarına dair yeni bir keşif” (Choi 2022) temin etmede yetersiz kalır. Yalnızca ucu açık diyalektik akıl yürütme ve onun biçimsiz potansiyellerden oluşan haznesi sezgisel akıl yürütmeyi ve bu akıl yürütmeden kaynaklı yaratıcılığı açıklayabilmektedir. Ayrıntılı olarak ele alalım.

Zihinsel bir emek sürecine giren bilgi aynı zamanda ve her şeyden önce insanın emek gücüne içkin olan bilgidir. Bu, yeni bilgi üretimindeki başlıca potansiyel unsurdur. Emek gücünde saklı bulunan bilgi, zihinsel üretimin nesnel araçlarıyla zihinsel üretimin nesnesinde (bkz. yukarıdaki İkinci Kısım) saklı bulunan ve açık seçik bir biçimde belirlenmiş bilgidir. Farklı olarak, nihai şeklini almış belirli bilgi biçimlerinin bir toplamı değildir. Daha ziyade, emek gücünde saklı bulunan bilgi, çok sayıda önceki ve şimdiki zihinsel emek süreçlerinin karşılıklı etkileşimde bulunan sonuçlarının *biçimsiz ve sürekli değişen bir çökmesidir.* Yeni bir bilgi biçimi, her defasında emek gücüne dahil olurken sadece önceden mevcut olan bilgi haznesine eklenmemekte, fakat bu bilgi haznesiyle etkileşime girmekte, onu değiştirmekte ve bu biçimsiz dinamik potansiyel bilginin bir parçası haline gelmektedir. Ve emek gücü, zihinsel bir emek sürecine her dahil oluşunda, kullandığı potansiyeli ve dolayısıyla kendini değiştirmektedir. Bu biçimsiz hazne insan *yaratıcılığının*, yani biçimsiz bir potansiyelin belirli bir biçim olarak tanımı gereği yeni ve farklı nitelikteki bir şeye dönüşmesini mümkün kılan kapasitenin kaynağıdır. İnsan düşüncesi her zaman yaratıcıdır; hatta insan düşüncesi daha önceden bilinen bir bilgi biçimini yeniden ürettiğinde bile yaratıcıdır. Tekrarlama da aynı bilgi biçimini yeniden üreten yeni bir zihinsel emek sürecinin sonucudur.

Bu, aynı zamanda matematik formülleri (örneğin, $2 + 2 = 4$) için de geçerlidir. Bu formülü her uyguladığımızda onu sadece kullanmış olmuyoruz. Aksine, farklı bir emek gücünü kullandığımızdan dolayı yeni olan bir zihinsel üretim sürecine giriyoruz. Emek gücü de bu yeni zihinsel emek süreciyle zenginleştiğinden dolayı farklılaşıyor. Zihinsel üretim araçları (emek gücü) farklıdır. Böylelikle söz konusu formülü aynı veya farklı şekilde kullanmak her zaman yeni bir bilgi unsuru üretimidir. Bu yeni unsur, aynı biçime sahip olmasına rağmen yeni bir sürecin değişmemiş bir biçimidir. Söz konusu formül, aynı dönem veya toplum içerisinde ya da farklı toplumlarda her bir birey veya sınıf tarafından çeşitli biçimlerde kullanılabilir. Fakat sadece aynı biçimin farklı kullanımlarına odaklanmak, farklı bir kullanım dışında, aynı biçimin farklı bir üretiminin söz konusu olduğunu gizlemektedir. Biçimin değiştiğine veya aynı kaldığına bakılmaksızın, farklı kullanımı açıklayan şey tam

da bu farklı üretilimdir. Bu farklı üretim, bilginin sınıf ötesi veya zaman ötesi unsurlarını açıklayan şeydir (daha aşağıya bakınız).

Belli bir ihtiyacın karşılanması gerektiğinden nesnel veya zihinsel bir şey için çaba harcanabilir. Bu, bir emek sürecinin başladığı noktadır; bu sürecin sonunda ürün söz konusu ihtiyacı karşılayabilmektedir. İlgili formülü doğrulamaya ihtiyaç olduğunu düşünün. Formül, gerçekleşmiş bir biçim olarak zihinsel üretime dahil olması üzerine biçimsiz hale gelmekte (emek gücünün biçimsiz potansiyelinde özümsemenin gerekli bir koşulu); daha sonra ise aynı biçimle yeniden ortaya çıkmaktadır. Formül değişmez olarak kalmamış (statik görüş) fakat yeni bir ürün olarak yeniden üretilmiştir (dinamik görüş). Sürecin sonundaki gerçekleşme biçimi başlangıçtaki biçimle aynı olsa da formül, bilginin tüm diğer unsurları gibi, gerçekleşme-potansiyel-gerçekleşme sürecinden geçmiştir.

Şimdi KY'nin temel dayanağı olan süperpozisyona yönelik başlıca itiraza geliyoruz: süperpozisyondaki bir durumun gerçek bir duruma dönüşümü. Bu, başlangıç ve bitiş zamanı olan bir süreç değil. Aksine, *süperpozisyon zamansızlığa* işaret etmektedir. Biçimsiz bir potansiyelin gerçek bir biçime dönüşümü, zamanın olmadığı bir evreni varsayan *ani* bir olaydır.

Fakat bu, aşılması zor olan üç itirazı gündeme getirmektedir. Birincisi, makro dünyada (madenî paranın havaya atıldığı) t1 zamanından (madenî paranın durduğu) t2 zamanına kadar uzanan zamansal bir süreç zamanın olmadığı bir dizi durumu kapsayacaktır: zamanın olmadığı bir boyut zamansal bir boyut içerisinde var olacaktır. Yazı tura oyunu atomaltı dünyadaki gerçeklikle ilgili bir benzetmeysen, o halde, zaman gerçeklik düzeyinde de ortadan kaybolmaktadır. Fakat evrenin genişlemesinin zamana işaret ettiği göz önünde bulundurulduğunda, neden atomaltı düzeyde evren genişlemeyi, zaman ise var olmayı durdurmalıdır? Zamanın mevcut olmadığı bir ortamda zaman nasıl ortaya çıkabilir veya nasıl ortadan kaybolabilir?¹³

İkincisi, süperpozisyonların ontolojik statüsü nedir? Süperpozisyonlar gerçek mi? De Ronde ve Massri'nin öne sürdüğü gibi, süperpozisyon durumları “zamanın gelecekteki bir anında gerçekleşebilmekte veya gerçekleşmemekte ve dolayısıyla fiziksel gerçeklik unsurları olarak değerlendirilememektedir” (De Ronde ve Massri 2019, 7). Peki o halde, süperpozisyonlar nedir? Süperpozisyonlar gerçekleşmemiş madde midir? Tuhaf bir biçimde, bu, yansıma kuramının çıkmazlarına benzemektedir. Bir yandan, eğer süperpozisyonlar fizikselse, o zaman, fiziksel gerçeklik zamanın dışında mevcut olacaktır; bu, açıkça absürt bir görüştür. Üçüncüsü, evrenin her bir bölümü sürekli bir süperpozisyon durumundaysa evren de böyle bir durumda olmak zorundadır. O halde, birçok paralel evren mevcuttur. Aslında bu, Çoklu Evrenler (*Many-Worlds*) yorumudur (Carroll 2019, 109–228). Bu hipotez, önceki hipotezlere bir zorluk daha eklemektedir. Bizim evrenimiz ve diğer evrenler etkileşimde olmadığından dolayı söz konusu kuram test edilemez. Aynı zamanda, hipotetik çoklu evrenler, kendisinden bu evrenin ortaya çıkacağı potansiyel olamaz. Çoklu evrenler, eğer varsa, bu evrenin kopyaları olacaktır.

Zamansızlık ve dolayısıyla irrasyonellik süperpozisyonun ve dolayısıyla KY'nin

13 Everett “makroskopik dünya için ‘gerçeklik’ kavramına sahip olan felsefi bir canavarlıktan, mikrokozmos için ise aynı şeyin inkar edilmişinden” bahsetmektedir (Everett 1957).

temel özellikleridir. KY'nin sorunları, gizil güçler süperpozisyonların yerine geçer geçmez ortadan kalkmaktadır. Gizil güçlerin birçok mümkün gerçekleşmenin biçimsiz bir haznesi olduğu hesaba katıldığında, ucu açık süreçlerde farklı gerçekleştirmeler aynı biçimsiz potansiyelden eş zamanlı olarak belirebilir. Bu, zamanı geçersiz kılmamaktadır çünkü, süperpozisyonun aksine, iki sonucun eş zamanlı gerçekleşmesi zamanın içine gömülü bir dönüşüm sürecinin ürünüdür. Daniel'in ortaya koyduğu gibi: "kuantum mekaniğinin alışlagelmiş formalizmi telafi edilebilir fakat bu, tutarlı bir gerçekçi yorum çerçevesinde mümkündür" (Daniel 1989, 255). Aslında, burada sunulan gerçekçi yorum, gizil güçleri süperpozisyonların yerine, realizmle materyalizmi gerçek dışılığın ve idealizmin yerine, zamanın her yeri kuşatmış oluşunu ise zamansızlığın yerine geçirmektedir.

Aynı eleştiri, kuantum bilgisayarların nasıl çalıştığıyla ilgili KY için geçerlidir. Klasik bilgisayarlarda en küçük veri birimi, 0 veya 1 olmak üzere iki durumdan birine, yani açık ya da kapalı durumuna ayarlanabilen bittir. Kuantum bilgisayarlarında ise veri birimi, KY'ye göre aynı anda hem 0 hem de 1 olabilen süperpozisyon durumundaki kübittir. Aslında, "bu tam olarak kesin değildir. Daha ziyade, kübit tamamen 0 ve tamamen 1 arasındaki herhangi bir yerde olabilir – fakat biz, fiili olarak kübiti ölçer ölçmez o, iki belirli durumdan birine dönüşmektedir" (Charig ve Kareta 2020). Öyle bile olsa, kuantum bilgisayarlarının nasıl çalıştığıyla ilgili olan Kuantum Yorumu, varlığı tanım gereği ispatlanamaz bir durumdan gerçekleşen dönüşümü – gizemli bir süreci – varsaymaktadır. Dahası, kuantum bilgisayarları, klasik bilgisayarlar gibi, diyalektik mantığa göre işlememektedir. Üstün nitelikli hesaplama gücüne rağmen bu bilgisayarlar düşünemez.

KY'nin temel zayıflıklarından biri gizil güç anlayışından yoksun oluşudur. Buna rağmen, bazı yazarlar bu olanağa açılmış gibi görünmektedir. Kuantum mekaniğinin kurucularından biri olan Werner Heisenberg'e göre, olasılık dalgası (*probability wave*) kavramı "Aristotelesçi felsefedeki eski 'güç' (*potentia*) kavramının niceliksel bir versiyonuydu" (Heisenberg 1958, 396). "Olasılık dalgası fonksiyonu . . . herhangi bir şeye eğilim anlamına gelmekteydi" (42).

Fakat gizil güç (*potentiality*) bir olasılık (*probability*) değildir. Gizil güç, bir süreç için olan gerçekleşme kapasitesine işaret etmektedir. Ucu açık süreçlerde, gizil güç niteliksel anlamda yeni bir şey olarak gerçekleşme kapasitesidir. Olasılık ise spesifik bir durumun gerçekleşmiş olabileceğini, yani olmuş olabilirliği (*likelihood*) ölçmektedir. Olasılık niceliksel bir kavramdır.

Fakat bu bir yana bırakılırsa, o zaman, atomaltı dünya kendisinden makro dünyanın doğduğu bir gizil güç mü olacaktır? Bu, yalnızca atomaltı dünyanın makro dünyaya ve tam tersine makro dünyanın da atomaltı dünyaya nasıl dönüştüğünü bilebildiğimiz takdirde mümkün olabilirdi. Burada iki alternatif bulunmaktadır. Eğer gizil güçler maddi değilse, demek ki biz bilimin alanını terk ediyor ve ispatlanamaz inançların alanına dahil oluyoruz. Eğer gizil güçler maddiyse soru şudur: gizil güçler nasıl gerçeklik haline geliyor? Wendt'in ileri sürdüğü gibi, "ölçüm öncesi kuantum sistemleri gizil güçlerdir; fakat sonrasında biz gerçekliklere ulaşıyoruz" (Wendt 2015, 67). Diğer bir deyişle, gizil güçlerin gözlem ve ölçüm yoluyla gerçekleşmekte olduğu iddia edilmektedir. Fakat herhangi bir şeyin gözlemlenebilir ve ölçülebilir olmasından önce belirli bir biçime sahip olması gerekmektedir.

Bunu anlamak için çift yarık deneyini düşünelim. Çift yarık deneyinin amacı, elektronların dalga mı yoksa parçacık mı olduğunu belirlemektir. Bir elektron, üzerinde iki yarığın olduğu bir levhadan gönderilmekte ve elektronun isabet ettiği noktalar fotografik bir pano üzerine kaydedilmektedir. Eğer elektron iki yarıktan herhangi birinden gönderiliyorsa elektronun isabet ettiği yer doğrudan açık olan yarığın tam karşısından kaydedilmektedir. Bu, elektronların parçacık olduğunu gösteriyor. Fakat eğer her iki yarık açıksa bir dizi elektron isabeti dalga benzeri bir örüntü oluşturuyor. Bu sorunu çözmek için her iki yarığa detektör yerleştiriliyor. Detektörler elektronların yalnızca tek yarıktan geçtiğini gösteriyor. Fakat bu ilave ölçüm cihazlarının eklenmesi, fotografik panoda dalgaya benzer örüntünün bozulmasıyla sonuçlanıyor. Böylelikle KY, “elektronun, gözlemlenmediği sürece [yani, detektörler olmadığı sürece] dalgaymış gibi, gözlemlenir gözlemlenmez ise parçacıkmış gibi davrandığı” (Wendt 2015, 67) sonucuna ulaşıyor. Bu, gözlemin bir yaratma eylemi olduğu sonucuna varmakla aynıdır. KY böyle bir sonuca itiraz etmiyor.

1.5. Zaman ve Rasyonalite

Bazı olağanüstü yetenekli fizikçilerin eskiden (ve hâlâ) neden çığır açan başarılarına dair irrasyonel ve mistik yorumlara başvurabildiği üzerine düşünmeye değer. Sadri Hassani ilk yanıtı veriyor:

Kuantum fiziği-mistisizm ortaklığı kuantum fiziğinin kurucularına kadar geri gitmektedir; bu ortaklığı kolaylaştıran, üç ögenin bir noktada birleşmesi olmuştur: Doğu düşüncesinin Batı felsefesine nüfuz etmesi, Batı’da mistisizmin yükselişi ve kuantum fiziğinin eşsiz karakteri (Hassani 2020).

Eşsiz nitelik irrasyonelizmle pozitivistizmin bir arada var olmasıdır.

Birinci soru, modern irrasyonelizmin neden ortaya çıktığıdır. Lukács’ın, *Aklın Yıkımı* ([1952] 2021) isimli muazzam çalışmasında savunduğu gibi, irrasyonelizm felsefi düşüncenin kendiliğinden oluşan bir sonucu değildi. Aksine, irrasyonelizm “sınıf ilişkilerinin ve çatışmalarının dinamikleriyle çok yakından ilişkiliydi” (xix); diğer bir deyişle, emperyalizmin yükselişiyle ilintiliydi. İdeolojiler, belirli bir konjunktürde bir sınıf mücadelesi silahı olarak ortaya çıksa da, baştaki sınıf belirlenimli çıkarlar ve ihtiyaçlar devamlılık gösterdiği müddetçe bu ideolojiler, değişen biçimlerde bile olsa söz konusu sürecin ötesinde sürüp gitmektedir. Bu, çalışmamızın İkinci Kısımının temel konularından biridir.

Bu çıkarların ve ihtiyaçların özü, her zaman sermayenin, emeği boyunduruk altına sokma gereksinimi olmuştur. İrrasyonelizm, bu güçlü sınıf belirlenimi nedeniyle Almanya’da Nasyonal Sosyalizmin yükselişinin arkasındaki başlıca etkenlerden biri haline gelebilmiştir; aynı nedenden ötürü irrasyonelizm, “gerici felsefenin belirleyici olan başlıca akımı” (Lukács [1952] 2021, 12) olarak günümüze kadar devam etmektedir. İrrasyonelizm, kuantum mekaniğinin ortaya çıktığı dönemde yaygınlığından ötürü felsefi düşüncüyü büyük ölçüde etkilemiş ve ona nüfuz etmiştir. Bu, KY’nin doğasının anlaşılması için önemlidir. Hassani’nin belirttiği gibi, “kuantum fiziğinin kurucularının (Niels Bohr, Werner Heisenberg, Wolfgang Pauli ve Erwin Schrödinger) hepsi Doğu teosofisiyle güçlü bir yakınlık geliştirmiş ve ne

yazık ki *bilimlerini bu mistik bakış açısıyla birleştirmiştir*” (Hassani 2020; vurgular orijinalde). İrrasyonalizm, tekil bilim insanlarının inançlarından bağımsız olarak, KY’nin toplumsal işlevi (sınıf içeriği) nedeniyle günümüze kadar KY’yi şekillendirmeye devam etmektedir. Modern kapitalist toplumlarda, irrasyonalizmin belirli bir sınıf içeriği vardır: işçilerin dikkatini gerçeklikten ve kapitalist toplumun doğasından ve böylelikle emeğin buna karşı mücadele etme rasyonalitesinden başka yöne doğru çevirmek. Bu açıdan bakıldığında, Lukács’ın kitabının, *Aklın Yıkımı* (Lukács [1952] 2021) yerine, “İşçi Sınıfı Rasyonalitesinin Yıkımı” olarak isimlendirilmesi belki daha iyi olabilirdi. Modern sınıflı toplumlarda, irrasyonalizm genel itibarıyla rasyonaliteye değil fakat emeğin rasyonalitesine karşıdır.

Modern irrasyonalizmin kökeninin emperyalizmin yükselişine bağlı olması ve emperyalizmin yükselişi tarafından belirlenmesi, irrasyonalizmin emperyalizm veya daha genel olarak kapitalizm tarafından belirlenen tek ideoloji olduğu anlamına gelmiyor. Veya bu durum, *Aklın Yıkımı*’nda (Lukács [1952] 2021) detaylıca tartışıldığı gibi, tek bir irrasyonalizm biçiminin mevcut olduğu anlamına da gelmiyor. Pozitivizm de kapitalist ideolojinin önemli bir özelliğidir. Pozitivizm de gerçekleşmiş olanın alternatif varolma biçimi olarak gizil gücü görmezden geldiği için emek karşıtı bir sınıf içeriğine sahiptir. Bu nedenle pozitivizm niteliksel ve radikal toplumsal değişimi anlayamaz.

Dolayısıyla KY’nin özgüllüğü iki yönlüdür. İlk olarak, KY hem emek karşıtı ideolojileri hem irrasyonalizmi hem de pozitivizmi kapsamaktadır. Netice itibarıyla, KY *spesifik olarak toplumsal sorunların üzerine eğilmese de sermaye yanlısı bir ideolojidir*. İkinci olarak, KY *zamanı* ve dolayısıyla değişimi görmezden gelmektedir. KY’de irrasyonalizm, zamansal bir yaklaşıma karşı olarak, eş zamanlılığın özgül bir halidir.

İdeolojiler, sadece bireyler onları yaydığı için var olmaktadır. O halde, kuantum fiziğinin kurucularından bazıları nasıl zamanı görmezden gelen bir yorum geliştirebildiler? Bu soru aşağıdaki İkinci Kısım’da ele alınmaktadır. Burada, fizikçilerin, fiziğin gelişiminde toplumsal ilişkilere girmenin yanı sıra, genel olarak toplum içinde birtakım başka toplumsal ilişkilere de dahil olduklarını ve böylelikle, somut bireyler olarak, irrasyonel ideolojileri bilimsel çalışmalarının açıklamaları gibi özümstediklerini belirtmek yeterlidir. Teorinin pratik başarısı irrasyonel yorumlara inandırıcılık kazandırmakta ve dolayısıyla bu yorumları pekiştirmektedir. Bu, KY’nin gelişmeye devam etmesinin nedenlerinden biridir.

Özetleyecek olursak, Hassan ve Lukács, KY’nin irrasyonalizminin, özgün bağlamına yerleştirilebileceği koordinatlar sunmaktadır. Lukács, sınıf içeriği açısından irrasyonalizmin yükselişini yalnızca kapitalizmin bir ürünü olarak değil, fakat özellikle önemli bir ürünü olarak açıklamaktadır.¹⁴ Hassani (2020) de irrasyonalizmin yaygınlaşmasını KY ile ilişkilendirmektedir. İrrasyonalizm dönemin *ruhuna* güçlü bir şekilde nüfuz etmiştir; bu durum, filozofların bilincini ve bu kanal aracılığıyla kendini KY’ye adanmış kuantum fiziği kurucularının algılarını istila etmiştir. O dönemde, şimdiki gibi, irrasyonalizm sermayenin çıkarlarını savunmak ve gözetmek için güçlü bir araçtı.

14 Lukács “emperyalizm çağındaki irrasyonalist dalgadan” söz ediyor ([1952] 2021, 16).

Yukarıda tartışıldığı üzere, KY'nin irrasyonelizminin spesifik bir özelliği onun eş zamanlılığıdır; bu, zamanın mevcut olmadığı (veya görmezden gelindiği) ve her şeyin eş zamanlı olarak gerçekleştiği bir dünya anlayışıdır. Fakat eş zamanlılık hiçbir şekilde KY ile sınırlı değildir. Eş zamanlılık diğer bilgi alanlarına da nüfuz etmiştir; bunlardan en önemlisi Marx'ın iktisat kuramıdır. İrrasyonelizmin Marksizme dahil olduğu nokta sözde dönüşüm (*transformation*) “sorunu”dur. Çok kısaca, Marx *Kapital*'in üçüncü cildinin yayınlanmasından itibaren (1967b) değerlerin sürece dönüşümünü incelerken mantıksal tutarsızlıkla suçlanmıştır. Marx'a göre bu dönüşüm, üretilen değerin, kâr oranlarının eşitlenmesi aracılığıyla (eğilimsel olarak) gerçekleşen değere yeniden dağılımından başka bir şey değildir. Temelde yatan argüman, sermayenin kârlılığın daha düşük olduğu yerden daha yüksek olduğu yere doğru hareket etmesi ve böylelikle bir ortalama yaratmasıdır. Bu ortalamaya eşitlenme, nihai bir durma noktası değildir; fakat bu, karşı eğilimlerin hareketinden dolayı gerçekleşemeyen (fakat istatistiksel olarak kuramlaştırılabilen ve hesaplanabilen) eğilimsel bir noktaya yönelik bir harekete işaret etmektedir. Karşı eğilimleri bir yana bırakırsak, eleştirmenler bunun mantıksal bir çelişki olduğunu öne sürmektedirler. Eleştiri yöneltenlere göre, üretim sürecinin girdileri olarak metaların değeri yeniden dağılımdan ve dolayısıyla kâr oranlarının eşitlenmesinden önceki değer iken, aynı metaların çıktı olarak değeri ise söz konusu yeniden dağılımla değişime uğradığından dolayı farklıdır. Aynı metanın alıcı tarafından satın alınması ve eş zamanlı olarak satıcı tarafından satılması aynı fiyattan gerçekleştiği için bunun mantıksız olduğu iddia edilmektedir.

Bu eleştirinin esas zayıf noktası eş zamanlılıktır. Carchedi'nin (1984) iddia ettiği gibi, söz konusu eleştiri, aynı emtianın aynı sürecin hem girdisi hem de çıktısı olduğunu, diğer bir deyişle, zamanın bulunmadığını varsaymaktadır. Fakat bir üretim süreci belirli bir t1 zamanında başlamakta ve daha sonra farklı bir t2 zamanında sona ermektedir. T2 zamanında yeni bir süreç başlamaktadır. Veya bu sürecin girdileri *aynı* sürecin çıktıları değildir. Bu sürecin çıktıları bu sürecin değil fakat onu izleyen sürecin girdileridir. Zaman devreye sokulduğu takdirde söz konusu eleştiri güneşin altındaki kar gibi erimektedir. Dönüşüm, yani yeniden dağılım prosedürü sadece zaman hariç bırakılırsa bir sorun haline gelmektedir. Fakat kuantum fiziğinde, iktisatta veya gerçekliğin herhangi bir kavramsallaştırmasında zamanın olmadığı bir dünya, bilime değil bilgisayar oyunlarına aittir.

2. Bilginin Toplumsal Boyutu

Yukarıda bir Stone Guest^[15] bulunmaktadır: bilginin toplumsal belirlenimi. Bunu anlamak için diyalektik belirlenim ilişkilerinde bireysel ve toplumsal bilgi arasında

15 Ç.N. İtalyancaya bir deyim olarak dahil olan “Stone Guest” (*Il Convitato di Pietra*) ifadesi, Wolfgang Amadeus Mozart tarafından bestelenen ve librettosu İtalyan Lorenzo Da Ponte tarafından kaleme alınmış bir opera eseri olan “Don Giovanni” isimli oyunun Commendatore sahnesiyle dolaylı olarak ilintilidir. İtalyancası “(una) presenza incombente ma invisibile, muta, e perciò inquietante e imprevedibile, che tutti conoscono ma che nessuno nomina” olarak bilinen ifade, İngilizceye kısaca “Stone Guest” olarak çevrilmekte ve fiziksel olarak bir yerde bulunmamakla birlikte gerçekte mevcut olup etkisini sürdüren bir kimse anlamına gelmektedir.

ayrım yapılması gerekmektedir.¹⁶

2.1. Bireysel ve Toplumsal Bilgi

Grundrisse'nin (1973) ünlü bir pasajında Marx, bireysel bilginin nasıl ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bireysel bilginin ortaya çıkışı iki temel emek süreci dizisi boyunca gerçekleşmektedir: tümevarım ve tümdengelim. Marx nüfus örneğini ele almaktadır. “Üretimin temelini” (Marx 1973, 33) çözümlerken nüfustan, yani “gerçek ve somut” (33) olandan başlamak doğru görünmektedir. Fakat nüfus sınıfların varlığını, sınıf da ücretli emeği ve sermayeyi bir önkoşul olarak gerektirmektedir. Böylelikle nüfus bütünü kaotik bir tasarımıdır (*Vorstellung*). Marx'ın kaotik bir tasarım olarak adlandırdığı şeyin, önceki bölümde sezgisel bilgi olarak isimlendirildiğine dikkat edilmelidir. Biz, tümevarım süreciyle nihai belirleyici etkene, yani üretim ilişkilerine ulaşmaktayız. Yükseliş, soyutlamanın daha alt düzeylerinden daha üst düzeylerine ve nihayet soyutlamanın en üst düzeyine doğru gerçekleşmektedir.

Bu noktada tümevarım sona ermekte ve tümdengelim başlamaktadır. “Buradan hareket ederek, yeniden nüfusa varana dek yolu ters doğrultuda bir kere daha katetmek gerekir, ama bu kez nüfus, bir bütünü kaotik tasarımı değil, birçok belirlemenin ve ilişkinin zengin bir bütünlüğüdür” (Marx 1973, 33). Bu, Marx'ın “düşünce-deki somut” (34) olarak adlandırdığı şeydir. Hem tümevarım hem de tümdengelim zihinsel emek sürecinin veçheleridir; bunlar, yukarıda bahsedildiği gibi, zihinsel ve nesnel dönüşümlerin belirleniminde birleştirilmiştir. Başlangıçtaki bir bilginin, yalnızca önceki bir bilgi aşamasına göre – ki yukarıda görüldüğü üzere, bu aşamada sezgisel bilgi temel bir rol oynamaktadır – kuramlaştırılmamış olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. Ayrıca, görgücünün, önceki sezgisel bilgiden ya da gerçekleşmiş kuramsal çerçevelerden ve kuramsal sonuçlardan etkilenmemiş gözlemler arayışı içinde olması anlamsızdır.

Marx toplumsal bir bilgi kuramının birtakım unsurlarını da sunmaktadır: “Başkalarıyla dolaysız ortaklık biçiminde çok seyrek yürütebildiğim etkinliğe girdiğim zaman toplumsal sayılırım çünkü etkinliğimin gereci bana toplumsal bir ürün olarak verilmektedir” (Marx 1971, 137).

Dolayısıyla bireyler, emek güçlerinde saklı olan bilginin daha önceden belirli toplumsal içerikle yüklü olmasından dolayı, birbirleriyle etkileşime girmediklerinde bile, toplumsal bilgi, yani toplumsal içeriği olan bilgi üretmektedirler. Bireyler bu uç örnekte bile toplumsal bilgiyi meydana getirirler.

Toplumsal bilginin, çoğunlukla bireysel bilgi biçimlerinin toplamının sonucu olduğu zannedilmektedir. Bu imkânsızdır. Eğer bireyler doğaları gereği eşsiz ve dolayısıyla farklıysa onların, kendilerine özgü gerçeklik görüşlerini bir araya getirmeleri mümkün değildir. Bireyler bunu yaptıkları takdirde kendilerine özgü nitelikleri arasında olamayacak bazı özellikleri paylaşmak zorundadırlar. O halde, bireysel bilgi biçimleri nasıl eşsiz bir şekilde farklı ve aynı zamanda birbiriyle özdeş olabilir? Cevap *somut* ve *soyut* bireyler arasındaki ayrıma bağlıdır. Bireyler kendi özgüllükleri ve benzersizlikleri bakımından somut bireylerken, aynı toplumsal ilişkilerin

¹⁶ Bu ikinci kısım, Carchedi'nin (2012, bölüm 4, 2014) çalışmasının yeniden düzenlenmiş bir versiyonudur.

taşıyıcıları olarak ise birtakım ortak çıkar ve amaçları paylaşan soyut bireylerdir.

En üst soyutlama düzeyinde, iki başlıca toplumsal grup işçi sınıfı ve sermaye sınıfıdır. Buradan çıkan sonuç şudur: somut bireyler, aynı zamanda soyut bireyler olmalarına rağmen, kendilerine özgü ve sıklıkla çelişkili bir biçimde karşıt sınıfsal çıkarları temsil etmektedirler. Ortak çıkarın farklı temsilleri, eşsiz olmalarına rağmen, ortakça paylaşılan bir şeyi temsil ettikleri için bir araya getirilebilir. Bireysel bilgi biçimlerinin, birbirleriyle bağdaşmamalarına rağmen, bir sınıf içeriğine sahip olmasının nedeni budur.

Bireysel ve toplumsal bilgi arasındaki ilişki – gerçekliğin potansiyel ve gerçekleşmiş unsurları arasındaki ayrım temelinde – yalnızca diyalektik olarak anlaşılabilir. Bireysel bilgi, gerçekleşmiş toplumsal bilgi haline gelen potansiyel toplumsal bilgiyken, gerçekleşmiş toplumsal bilgi içselleştirme (*internalization*) süreciyle potansiyel durumuna geri dönmekte ve yeniden bireysel bilgi haline gelmektedir. Somut bireyler gerçekleşmiş toplumsal bilgi biçimlerini içselleştirmektedir. Bu bireysel içselleştirmeler yoluyla toplumsal bilgi aynı zamanda sezgisel bilgiyi de içeren bireysel bilgiye dönüştürülmektedir. Bireysel bilgi, özdeş çıkarları ve amaçları paylaşan bireysel bilgi biçimlerinin bir araya gelişiyse yeniden toplumsal bilgiye dönüştürülmektedir. Bu, potansiyel toplumsal bilgi olan gerçekleşmiş bireysel bilginin gerçekleşmiş toplumsal bilgiye dönüştüğü ve daha sonra gerçekleşmiş toplumsal bilginin ilgili bireyler tarafından içselleştirilmesiyle yeniden bireysel bilgiye dönüştüğü kesintisiz bir süreçtir.¹⁷

2.2. Sınıfsal Bilgi

Yukarıda toplumsal bilgiyle ilgili söylenenler bir toplumu oluşturan tüm gruplar için geçerlidir. Bu ve bunu izleyen bölümler analizin odağını iki temel sınıfla, yani karşıt sınıfsal içerikli bilgi biçimlerinin üreticileri olarak sermaye ve emekle sınırlandırmaktadır. Bir benzerlikle başlayalım.

Sermaye-emek ilişkisi bağlamında, emek değerin tek üreticisidir. Fakat sermaye, üretilen değerin bir bölümüne, yani artı-değere el koymaktadır. Emek aynı zamanda bilginin de tek üreticisidir. Zihinsel işçiler, sermaye tarafından, yeniden üretimleri için gerekli olandan daha uzun bir süre boyunca emek güçlerini harcamaya zorlanmaktadır. Fakat bilginin kendine has bir niteliği vardır. Bilgi ele geçirilebilecek nesnel bir şey değildir. Sermaye, yalnızca, zihinsel üretimin nesnel araçlarına (bilgisayarlar) ve zihinsel üretimin zihinsel nesnelere (veri) sahip değildir; sermaye aynı zamanda zihinsel üretimin emekçilere ait zihinsel araçlarına da sahiptir. Bu, emekçilerin emek gücünde saklı olan bilgidir. Emek gücü hem kendi dışındaki bilgiyi hem de kendi bilgisini dönüştürmektedir. Dolayısıyla, emekçilerin bilgisi hem zihinsel üretimin zihinsel araçları hem de zihinsel üretimin zihinsel nesnesidir. Tanner Mirrlees'in deyişiyle,

Özel şirketler] dijital donanım (*hardware*) ve yazılımın (*software*) araştırıldığı ve geliştirildiği (AR-GE) laboratuvarlara, dijital ürün ve hizmetlerin bir araya getirildiği fabrika ve ofis ağlarına, malların dolaşımda olduğu perakende düğümlerine

¹⁷ Bauchspies, Croissant ve Restivo'ya (2006, 46) göre, bilgi "ağlar ve bağlantılar" yönünden açıklanmaktadır. Bu yaklaşım, bilginin toplumsal belirlenimini vurguladığı ölçüde bu çalışmadaki yaklaşıma benzerdir.

ve kullanıcılarla ilgili dijital enformasyonun depolandığı veritabanlarına sahiptir. Dijital tasarımla ilgili telif haklarıyla birlikte dijital inovasyonlara ilişkin patentler üzerinde denetime sahip olanlar müşterekler değil sermayedir... Onlar, bu emekçilerin ellerini ve zihinlerini kendi amaçlarına uygunlaştırmak için yönlendirmektedir (Mirrlees 2019).

Sermaye, söz konusu işçilerin emek gücünü elinde tutarak zihinsel üretimin zihinsel araçlarını (emeğin bilgisi) sahiplenmektedir. Daha spesifik olarak, sermaye, *hangi bilginin üretilmesi gerektiğine, nasıl üretilmesi gerektiğine ve kim için üretilmesi gerektiğine (bilginin sermaye yanlısı olan ve emek yanlısı olmayan biçimlerine)* karar verebilmektedir.

Bu koşullar altında, kapitalist üretim ilişkilerinin buyruğu altındaki zihinsel emeğin ürettiği bilgi emeğin rasyonalitesiyle değil sermayenin rasyonalitesiyle kaplı olmalıdır. İkisi taban tabana zıttır. Sermayenin rasyonalitesinin içine nüfuz eden şey sömürü, rekabet ve eşitsizlik iken, emeğin rasyonalitesine nüfuz eden şey eşitlik, işbirliği ve öz yönetimdir. Sermayenin rasyonalitesi sömürüyü ve kârlılığını arttırmak için işlevseldir. Emeğin rasyonalitesi ise emeğin ihtiyaçlarını karşılamak için işlevseldir. Sermayenin rasyonalitesi krizlere, savaşlara, yaşam standartlarında büyük farklılaşmalara, doğa tahribatına vs. yol açmaktadır. Emeğin rasyonalitesi ise insani ihtiyaçların üreticiler tarafından tanımlandığı gibi, üreticilerle ve doğayla uyum içerisinde karşılanmasına yol açmaktadır.

Bu bilişsel karşıtlık, sayısız çeşitlilikteki bireysel bilgi biçimlerine yayılmakta ve bu bilgi biçimlerini kaplamaktadır. Her bir birey, çatışan rasyonaliteleri kendince içselleştirmekte ve böylelikle bireysel bilgi biçimlerinin kaleydoskopunu meydana getirmektedir. Bu rasyonaliteler, karşıt sınıf karakteriyle ortaya çıktığından dolayı, kural olarak, bireylerin içselleştirdiği bilgi *içsel olarak* çelişkilidir. Her iki rasyonalite, çatışmalı biçimlerde ve farklı oranlarda her bir bireyin bilgisinde aynı anda bulunmaktadır. Fakat bu iki rasyonaliteden biri genellikle *baskındır*. Yansız bir bilişsel alan bulunmamaktadır. Bireysel bilgi her zaman bir sınıf içeriğine sahiptir; bu durum, bireylerin söz konusu sınıf içeriğinin bilincinde olup olmadıklarından bağımsızdır.

Söz konusu bilgi, zihinsel işçiler tarafından sermayenin zihinsel üretim araçları kullanılarak üretildiği için, yani zihinsel işçiler kendi bilgilerini sermayenin dikte ettiği biçimlerde uygulamak zorunda oldukları için çoğunlukla sermayenin rasyonalitesi emeğin rasyonalitesine ağır basmaktadır. Emekçiler, bilgilerini sermayenin egemenliğine direnmek için kullanabilir fakat bu direniş sermayenin egemenliğinin *sınırları içerisinde kalmaktadır*. Örneğin, montaj hattının düzenli hareketi yavaşlatılabilir, fakat, hızından bağımsız olarak, onun olumsuz sonuçları, kullanıldığı sürece olduğu gibi kalmaktadır.¹⁸ Veya kapitalizmde, işçilerin oluşturduğu bir ekipte işbirliği için gereken bilgiyi ele alalım. Emeğin gördüğü haliyle dayanışma, sermaye tarafından bir tahakküm silahına dönüştürülmektedir. Ekip içerisindeki kurallar, işçilerin gizil gücün özgür bir biçimde gelişmesini maksimize edecekleri kurallara değildir. Aksine, bu kurallar ekipteki işçileri karşı karşıya getirerek üretkenliği ve dolayısıyla kârlılığını arttırmak için tasarlanmıştır. Emek, sermayenin tahakkümünü

¹⁸ Taylorist tekniklerin Lenin tarafından kullanımı hakkında bkz. Carchedi (1977).

dönüştürerek onu sınırlayabilirse de bu değişimler söz konusu tahakkümün sınıfsal yapısını değiştirmemektedir. İlaç firmaları insan sağlığını geliştiren ve fakat yalnızca kârı maksimize eden ilaçlar üretmektedir. Buna rağmen, sermayenin rasyonalitesinin tahakkümü mutlak değildir. Aşağıda tartışıldığı üzere, emek için emek yanlısı bilgi biçimlerinin üretilebileceği yöntemler bulunmaktadır. *Bilgi üretimi bilişsel bir sınıf mücadelesidir.*

Tipik olarak, sermaye yanlısı bilgi formlarının üretilmesi için gerekli olan beceri sermayenin elinde bulunmamaktadır. Dolayısıyla sermaye, bu görevi tüm zihinsel işçileri kapsayan yapıya, yani emeğin *kolektif zekâsına* devretmektedir. En üst düzeyde, Gramsci'nin (1971, 4) *organik entelektüeller* diye adlandırdığı insanlar yer almaktadır; bu insanlar, kolektif zekânın geri kalanı için görevleri planlamak, yönlendirmek ve formüle etmek için gereken niteliklere sahip zihinsel işçilerdir.¹⁹ Bu uğurda organik entelektüeller, sermayenin hedeflerini içselleştirmiş ve bunları kendi hedefleri haline getirmiş olmalıdır. Bu yapı öyle bir şekilde bölümlenmiştir ki kolektif zekânın geri kalanı tekel üyeleri emek sürecine ilişkin kapsamlı bir görüş oluşturamamaktadır. Dolayısıyla bilgi üretiminin parçalı yapısı, emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alınmasına aracılık etmektedir (Carchedi, 2012).

Organik entelektüellerin sahip olduğu bilgi, bir grubun kolektif bilgisinin organik entelektüellerce anlamlandırılmasına dönüşmektedir; bu kişisel anlamlandırma ise genellenmenin belirli bir biçimi haline gelmektedir. Organik entelektüellerin sahip olduğu bilgiyle kolektif zekânın diğer üyelerinin bilgisi arasındaki ilişki akışkan ve değişkendir. Her toplumsal grup ve en başta her sınıf kendi organik entelektüellerine sahiptir.

Sermayenin egemenliği altındaki bilgi üretimine özgü başka bir özellik, nesnel üretimde sermayenin artı ürüne ve dolayısıyla artı üründe saklı olan artı-değere el koymasındır; emeğe hiçbir şey kalmamaktadır. Zihinsel üretimde ise sermaye bilgiye el koysa da bu bilgi aynı zamanda kolektif zekâ tarafından muhafaza edilmektedir. Sermaye bu bilgiyi emeğin öznelliğinden kazıyıp atamaz. Emekçiler ürettikleri bilgiyi elde tutmaktadırlar. Sermaye, bir bakıma, üretilen bilginin kopyasına el koymaktadır; fakat orijinali emekçide kalmaktadır. Bu durumda, birtakım koşullara tabi olan kolektif zekâ, bilginin aslını kendi amaçları için kullanabilmekte ve dolayısıyla sermayenin egemenliğine de direnç gösterebilmektedir.

Bir grupta birden fazla organik entelektüel ortaya çıkabilir. Her bir organik entelektüel, ait olduğu grubun çıkarlarına dair farklı bir anlayış tarzına sahiptir; ayrıca her biri egemen organik entelektüel (lider) olmak için çabalamaktadır. Aynı zamanda, bir grup içerisinde çoğunlukla alt gruplar yer almaktadır. Her bir alt grup, bir araya getirme kapasitesinin daha alt düzeyinde faaliyet yürüten bir veya daha fazla organik entelektüel tarafından temsil edilebilmektedir. Böylelikle bir grubun kolektif zekâsı çeşitli alt grupların kolektif zekâları arasındaki etkileşimin sonucudur. Bir grubun (sınıf) kolektif çıkarının aynı zamanda başka bir grubun (sınıf) kolektif çıkarıyla çatışması olasıdır. Bu süreç, kolektif bir zekâ tarafından üretilen

¹⁹ Gramsci (1971) organik entelektüeller kavramını yalnızca işçi sınıfının temsilcilerine uygulamaktadır. Burada ise organik entelektüeller kavramı tüm sınıfları kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

bilginin sınıfsal içeriğindeki bir değişimle sonuçlanabilir. Bir araya getirmenin en üst düzeyinde, bu, iki temel rasyonalite arasında egemenlik uğrunda kesintisiz bir mücadeleye işaret etmektedir; diğer bir deyişle, bu, bilişsel sınıf mücadelesine, yani sınıf mücadelesi olarak bilgi üretimine işaret etmektedir.

Son olarak, şu ana kadar biz sadece iki temel sınıfı varsaydık. Daha alt bir soyutlama düzeyinde, aynı zamanda başka bir sınıfa, yani yeni orta sınıfa rastlanmaktadır. Carchedi'nin (1983, 1987, 2005, 2012) tartıştığı üzere, bu sınıfa ait insanlar hem sermayenin işlevini (denetim ve gözetim) hem de emeğin işlevini (emek sürecinin düzenlenmesi) yerine getirmektedir. Bu ikili işlevin, bilgi üretimi üzerinde burada ele alamayacağımız bir etkisi vardır. Yeni orta sınıfla ilgili tartışma için, Carter'ın (2021) çalışmasına bakınız.

2.3. Bilginin Yanlılığı

Bilginin sınıfsal içeriği veya yanlılığına ilişkin tez, kuşkusuz doğa bilimlerinin ve daha spesifik olarak matematiğin söz konusu olduğu durumlarda, çoğu Marksist tarafından bile genel olarak kabul görmemektedir. Matematiğin sınıf-tarafsız olduğu savunulurken, toplumsal olarak belirlenen şeyin ise matematiğin kullanımı olduğu iddia edilmektedir (Restivo 1992; Struik 1948). Bu, şimdiye kadarki hakim görüştür. Fakat bu hakim görüş şu değerlendirmeye derhal çürütülmektedir: Bir şeyin nasıl kullanılabileceği onun nasıl üretilmiş olduğuna bağlıdır. Dolayısıyla bir şeyin kullanımının toplumsal olarak belirlenmiş olması için o şeyin üretimi de toplumsal olarak belirlenmiş olmalıdır. Eğer bir şey toplumsal olarak belirlenmişse onun toplumsal bir içeriği vardır. Bu, bilgi için de geçerlidir.

İlk önce toplumsal içerik düşüncesini açıklığa kavuşturalım. İster nesnel isterse de zihinsel olsun, insanın yarattığı herhangi bir şeyin belirli bir kullanımı vardır; aksi halde, söz konusu şey yaratılmazdı. Bu, insan yaratımı olan şeyin kullanım değeridir. Çoğunlukla, nesnel bir kullanım değeri yalnızca teknolojik olarak belirlenmiş, diğer bir deyişle, kendi fiziksel özellikleri tarafından belirlenmiş olarak görülmektedir. Fakat eğer bireyler aynı zamanda toplumsal ilişkilerin taşıyıcılarıysa, o zaman, insanlara ait nesnel yapıtların üretimi, içinde gerçekleştiği toplumsal ilişkilerin izini taşımaktadır. Bu, kapitalizmde geliştirilmiş nesnel üretim araçlarının sosyalizm veya komünizme geçişte veyahut sosyalizm ya da komünizmde kullanılıp kullanılamayacağı sorusunun sorulduğu geçiş kuramı için temel önemde olan bir noktadır (bkz. Carchedi 2012). Bazı örnekler verelim.

Antik Yunanlılara göre, dünya somut şeylerin uyumlu bir dizilimiydi. Sayılardan oluşan düzen tikel varlıkların art arda sıralanışıydı. Sayıların özgün şeylere ait, düzenlenebilen ve hesaplanabilen tekil ve somut sayılar olarak düşünülmesi doğaldı. Tekil yapılar göz önünde bulundurulduğunda, sayılar noktalar halinde işaretlenebilmekte ve dolayısıyla üçgen, kare veya başka biçimlerde düzenlenebilmekteydi. Bu doğrultuda, Yunanlılar biçimli sayı anlayışını geliştirdiler (örneğin, üçgen biçimli). Sayıların gözle görülür ve elle tutulur cisimleri bulunmaktaydı. Dahası, sayılar düzenlenebilir oldukları için onların konumu varoluşlarını ve doğalarını açığa çıkarılmaktaydı; şeylerin aritmetik özellikleri vardı ve bu özellikler şeylerin varoluşuyla ilişkiliydi. Dolayısıyla sayıların sınıflandırılması hayatın anlamını kavramak için

bir araçtı. Soyut bir rakam düşüncesi antik Yunanlıların varlığıyla bağdaşmıyordu (Carchedi 1983, 16–18).

1386’da Milan katedralinin inşasına başlandı. Katedral Gotik tarzda değil fakat Lombard Gotik tarzda inşa edilmeliydi. İlki, kare biçiminde bir kesite, diğeri ise üçgen biçiminde bir kesite sahipti. Burada yeni kuramsal sorunlar ortaya çıkmıştı. Örneğin, eşkenar üçgenin kenar uzunluğu ve yüksekliği ölçülemediğinden dolayı ana kesitin yüksekliği önceden belirlenemezdi. Mimari bir bakış açısından bakıldığında, Katedral her iki tarzda inşa edilebilirdi. Dolayısıyla, bunlardan hangisinin seçileceği toplumsal olarak belirlenmişti (Carchedi 1983, 20).

Endüstriyel kapitalizmin gelişimiyle birlikte, sayılar “hareket eden aktif değişim süreçlerinin özelliklerini belirterek yeni bir işlev yerine getirmeye başladı. Örneğin, sayı ve ölçüm balistiğin, navigasyonun ve makine kullanımının düşünsel kavranışında merkezi hale gelmektedir” (Carchedi 1983, 20). Bunlar endüstriyel kapitalizmin doğuşu ve gelişimi için merkezi önemdeydi. Yeni işlevler, sayıların soyut sayılar haline gelmiş olmasını, ölçtüğü şeylerden ayrılmış olmasını ve genel ilişkilerle ilintili hale gelmesini gerektirmekteydi. Böylelikle sayılar, kesintili ve heterojen bir noktalar dizisinden ziyade homojen varlıklardan oluşan kesintisiz bir düz çizgiye benzer hale geldi.

Kapitalizmden önce atalet (*inertia*) durgunluk (*rest*) olarak, hareket (*movement*) ise nesnenin dışından (esasen, işçilerden) gelen hareket ettirici bir güçten (*impetus*) kaynaklanmış gibi anlaşılmaktaydı. Bu anlayış el zanaatına dayalı üretim biçimine uygundu. Kapitalizm, örneğin topçulukla ilgili balistik bilimi gibi, atalet kavramı temelinde çözülemeyen yeni sorunları beraberinde getirdi. Galileo eylemsizlik hareketi (*inertial movement*) kavramını, yani, hareket halindeki bir cismin, bir şey onu engelleyene kadar hareket etmeye devam edeceği düşüncesini geliştirdi. Hareket (*motion*), sürekli değişim üzerine temellenmiş bir sistemle uyumlu olarak doğal durum haline geldi (Carchedi 1983, 27).²⁰

Taylor, taşıma bandını sermayenin emek üretkenliğini artırma ihtiyacına bir cevap olarak düşünmüşse de, bu aynı zamanda emeğe karşı bir silahtır. Emek sürecinin birtakım (bazen çok büyük sayıda) görevlere bölünmesi üzerine, işçiler, yaratıcı emekle uğraşma olanağından mahrum bırakılmaktadır: emek eğilimsel olarak vasıfsızlaştırılmakta ve böylelikle emek gücü değersizleştirilmektedir. Dahası, yeni teknolojiler teknolojik işsizliğe neden olmaktadır. Daha genel olarak, Marx’ın belirttiği gibi, “1830’dan bu yana yalnızca işçi ayaklanmalarına karşı sermayenin savaş aracı olarak kullanılmak amacıyla yapılmış icatlar üzerine koca bir tarih yazmak mümkündür” (Marx 1967a, 436). Bu, aynı zamanda bilgisayarlar için de geçerlidir.

Aynı sınıf, aynı amaca sahip olan alternatif bilgi biçimlerini ortaya çıkarabilmektedir. O halde, yapılan seçim, herhangi bir belirli zamanda hangi bilgi biçiminin söz konusu sınıfın çıkarlarına en uygun olduğunu temel almaktadır. Tipik bir örnek, metal işleme endüstrisindeki kayıt-geri oynatım (*record-playback*) ile sayısal olarak denetlenen makineler arasında yapılan tercihtir. Noble’nin (1978) eski bir çalışmada açıkladığı üzere, kayıt-geri oynatım teknolojisinde makine ustası, esas itibarıyla metal bir parça üretmekteydi; kontrol altında tuttuğu makine ise ustanın

²⁰ Daha fazla ayrıntı ve örnek Carchedi’de (1983) bulunabilir.

hareketlerini manyetik bir banda kaydetmekteydi. Akabinde, özdeş parçalar bandın yeniden oynatılmasıyla otomatik olarak üretilmekteydi.

Bu teknik, işe yarsa da yönetim için ciddi bir dezavantajı vardı: üretim bölümünün denetimi, makine ustasının becerileri nedeniyle işletme yönetiminden ziyade makine ustasının kendisine aitti. Sermaye ve emek arasındaki güç ilişkileri emeğin lehine idi; bu ise emeğin grevler, iş yavaşlatmalar vs. yollarla işten çıkarmalara, vasıfsızlaştırmaya ve diğer sermaye yanlısı önlemlere direnmesini mümkün kılmaktaydı. Sayısal olarak denetlenen makineler işletme yönetiminin üstünlük sağlaması için, diğer bir deyişle, üretim bölümünün denetiminin yeniden ele geçirilmesi için bir yol sunmaktaydı. Aslında, sayısal denetim bir parçanın üretimi için teknik özellikleri ayrıntılandırmaktadır. Daha sonra teknik özellikler, kesici takımın istenilen yörüngesinin matematiksel bir tanımlaması olarak yeniden üretilmekte ve bu da yüzlerce veya binlerce tekil talimatlara dönüşmektedir. Bu, makine ustasının erişemediği bilgidir; böylece makine ustası, üretim bölümünün denetimini kaybetmekte ve dolayısıyla sermayenin egemenliğiyle bir arada bulunan sömürü oranı artışına karşı direnme kapasitesini yitirmektedir. İki yöntemden, sayısal olarak denetlenen makineler lehine yapılan seçim, teknolojik üstünlük tarafından değil fakat işletme yönetimiyle makine ustaları arasındaki mücadele tarafından belirlenmiştir.

Son olarak, doğa bilimlerindeki buluşların ve gelişmelerin çoğu yalnızca sermayenin emeğe karşı doğrultulmuş silahları değildir. Bu buluşlar ve gelişmeler, aynı zamanda, uluslararası savaşa dahil olmakla, sermaye içi mücadelenin de silahlarıdır. Bilgisayar, jet motoru ve atom enerjisi bütünüyle İkinci Dünya Savaşı'ndaki muharip devletlerin gereksinimlerinden ortaya çıkmıştır. Bunların hepsi hem sermaye-emek mücadelesinin hem de sermaye içi rekabetin öğeleridir.

Önemli bir örnek klasik bilgisayarlardır. Klasik bilgisayarların icat edilmesi, sermayenin, (a) emek üretkenliğini arttıracak bir araç olarak emeğin hesaplama gücünü (emeğin kullanım değerini) geliştirme ihtiyacı, (b) emeğe karşı mücadelesini (teknolojik işsizlik, emek gücünün değersizleştirilmesi vs. yollarla) yoğunlaştırma ihtiyacı ve (c) sermaye içi rekabet için bir araç olarak bilgisayarlara duyduğu ihtiyaç nedeniyledir. Fakat bilgisayarlar, aynı zamanda emek tarafından sermayenin tahakkümüne direnmek için kullanılabilir ve kullanılmaktadır. Öte yandan, bu direnişin sınırları, işleyiş biçimi mevkilerin ve görevlerin dağılımı üzerine temellenmiş Taylorist teknik işbölümünün mantıksal bir uzantısı olan bilgisayarın kapitalist doğası tarafından çizilmiştir.

Buradaki soru şudur: eğer aynı bilgisayarlar farklı sınıflar tarafından çeşitli biçimlerde kullanılabilir miyse bu bilgisayarlar bilginin sınıf-tarafsız unsurlarının nesneleşmesi midir? Bu bilgi, sınıf-tarafsız bilgi midir? Hayır, değildir. Cevabın ilk bölümü yukarıdaki Birinci Kısım'da verilmiştir: biçimi değişmeyen bir bilgi unsuru (örneğin, her zaman $2 + 2 = 4$ 'tür) farklı sınıflar tarafından kullanılabilir çünkü onun farklı şekillerde kullanılması, farklı zihinsel üretim araçlarından (farklı emek güçleri) kaynaklanan ve biçimi değişmez olsa bile farklı sonuçlara yol açan farklı üretim süreçleri nedeniyledir. Bu, zihinsel üretim araçları olarak aynı biçimdeki yeni bilgidir. T1 zamanındaki zihinsel işçiler t2 zamanındaki zihinsel işçilerle aynı değildir. Öte yandan, zihinsel işçiler farklı zamanlarda çalışan aynı kişiler olsa bile, bu kişilerin emek gücü t1'den t2'ye kadar bir değişim geçirdiğinden dolayı aynı

değildir: t1 ve t2 zaman aralığına yayılan emek t2 zamanındaki emek gücünün bir parçası haline gelmiştir. Sonuç farklı emeklerin, yani eylem halindeki farklı emek güçlerinin nesneleşmesidir.

İkiyle ikinin toplamının tanım gereği her zaman dörde eşit olmadığına dikkat edilmelidir. İkiyle ikinin toplamının neye eşit olduğu, söz konusu formülün yerleştirildiği daha geniş çerçeveye bağlıdır. Eğer sayı sistemi 1'den 24'e kadar uzamaktaysa o zaman $2 + 2 = 4$ 'tür. Fakat sayı sistemi 1'den 2'ye kadar devam etmekteyse o zaman $2 + 2 = 2$ 'dir. Ama eğer biz, verili bir referans çerçevesini varsayarsak (örneğin, 1'den 24'e kadar) o zaman $2 + 2$ her zaman 4'e eşittir. Burada herhangi bir sorun yoktur, çünkü bir bilgi unsuru (formül) için geçerli olan, aynı zamanda daha geniş bir bilgi unsuru, yani referans çerçevesi için de geçerlidir.

Cevabın ikinci bölümü de Birinci Kısım'da bulunmaktadır. Dönüşmekte olan bilgi zihinsel emek sürecinin biçimsiz bir potansiyeli haline gelmekte ve (yeni veya) değişmemiş bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Fakat burada bir önceki çözümlemeyle ilgili olarak yeni bir öge bulunmaktadır. Sınıflı toplumlarda yeni bilgi çelişkili toplumsal (üretim) ilişkileri bağlamında ortaya çıkmakta ve bu ilişkilerin sınıf içeriğini almaktadır. Bu, değişmemiş biçimin gizlediği şeydir. Sınıf içeriği, yeni bilginin kullanımından ziyade üretimin gerekli bir özelliğidir. Kullanım aracılığıyla sınıfsal bir içerik kazanan toplumsal olarak belirlenmemiş bilgiden söz edilemez. Bir şeyin kullanımı onun nasıl üretilmiş olduğuna bağlıdır. Sol ayağınız için olan ayakkabıyı sağ ayağınıza giyemezsiniz.

Bilginin sınıf belirlenimiyle sınıf-tarafsızlığı arasındaki fark pratik açıdan pek önemi olmayan, tamamen spekülâtif bir soruymuş gibi görünmektedir. Halbuki böyle değil. Söz konusu ayırım, birkaç nedenden ötürü – mesela krizlere ilişkin bir kuram örneğinde olduğu gibi – büyük öneme sahiptir. Bu çalışmada kapitalizmden sosyalizme geçiş konusuna odaklanılacaktır. (Emek sürecinin örgütlenme biçimi dahil olmak üzere) bir üretim aracı yapmak için kullanılmış olan bilgi (yazılım) bu üretim aracında sabitleşmiş halde bulunmaktadır. Marx'ın (1973, 616) ortaya koyduğu gibi, “bilgi ve becerinin, toplumsal beynin genel üretken güçlerinin birikimi... sermayede özümsemiştir.” Dolayısıyla, sabitleşmiş olan şey, aynı zamanda, bu bilginin bir parçası haline gelmiş olan sermaye yanlısı sınıf içeriğidir. Fakat bazı üretim araçları ve teknikler yalnızca kapitalizmle uyumluyken, diğerleri geçiş sürecindeki bir topluma da uyabilmektedir. Bunu anlamak için, sermayenin, zihinsel üretim araçlarına sahip olduğunu ve dolayısıyla sermayenin, emek tarafından neyin, kim için ve nasıl üretilmesi gerektiğine karar verebildiğini anımsamak gerekmektedir. Bu, aynı zamanda bilgi için de geçerlidir. Eğer sermaye, zihinsel emeği bir bilgi biçimi üretmek için zorlamaktaysa kural olarak bu bilgi, sermayenin emek üzerinde tahakküm kurması için işlevsel olmalıdır. Diğer bir deyişle, bu bilgiye eşitsizlik, rekabet ve emeğin sermaye tarafından yönetimi üzerine temellenmiş bir rasyonalite aşılmalıdır; yani bu bilgi, artı-emek üretimi için işlevsel olmalıdır.²¹

Örneklerden biri Taylorizmdir. Taylorizm eşitlik, işbirliği ve öz yönetim üzerine

²¹ Sermaye, ihtiyaç duyduğu bilim ve teknikleri geliştirmek için gerekli olan bilgiye sahip değildir. Bu yüzden sermaye, kolektif zihinsel işçiyi bunu yapması için yönlendirmek zorundadır. Bunun nasıl mümkün olduğuna dair bir inceleme için bkz. Carchedi (2012, 246).

temellenmiş sosyalist üretim ilişkilerinde kullanılamaz. Lenin bu konuda kararsızdır.

Eğer bilimsel yönetimin, Lenin’e hem üretimi hem de hâlâ başlıca olarak köylü kökenli olan bir emek gücünün disipline edilmesini arttıracak bir yöntem olarak görünmüş olabileceği doğruysa, Lenin’in Taylor hakkındaki düşüncesine ilişkin belirsizliklerin 1913 ve 1914’e kadar geri gittiği de doğrudur; bu dönemde Lenin, *Pravda*’da yayınlanan iki makalesinde, Taylorizmin “rasyonel” yönlerini onun sömürgeci kapitalist doğasından ayırmak gibi imkansız bir işe girişmişti (Carchedi 1983, 24–25).

Eğer kapitalizmi kesin bir biçimde tarihin çöplüğüne atma girişiminde bulunuluyorsa bu teknikler ve bu türden bilgi terk edilmelidir.

Sermaye yanlısı bilgiyle birlikte, sermaye, aynı zamanda onun tahakkümüne karşı direnmekte kullanılabilecek bilgi biçimlerinin (ve onların nesneleştirilmesinin) üretilmesi için emeği zorlamalıdır; çünkü sermayenin, yeniden üretimi için, yani teknolojinin gerisinde kalanların pahasına en üretken biriminin (teknoloji liderleri) yeniden üretimi için bu bilgiye gereksinimi vardır. Esasen, sermaye teknolojik inovasyonlara ihtiyaç duymaktadır. Teknolojik inovasyonlar, sermayenin dinamizminin özünü teşkil eden teknolojik rekabetin temelinde yer almaktadır. Emeğin yaratıcılığı (Taylorizmdeki gibi) baskılanmaktansa teşvik edilmelidir; fakat bu, sermaye tarafından empoze edilen biçimlerde ve sermayenin koyduğu sınırlar çerçevesinde yapılmak zorundadır (bkz. aşağıdaki bölüm 2.4). Zihinsel üretim araçlarının sahipliği sermayede olduğundan dolayı bunun yapılması mümkündür. Sıklıkla buna karşı bir itiraz olarak, okulların, hastanelerin vs. her iki sınıf tarafından kullanıldığı öne sürülmektedir. Fakat, sermaye ve emek arasındaki güç dengesini bir yana bırakırsak, yalnızca, işçi sınıfı tarafından kullanımı sermayenin yeniden üretimine uygun düşen altyapılar inşa edilmektedir.

Son olarak, emeğin sermaye için değil kendisi için ürettiği bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiye eşitlik, dayanışma ve öz yönetim ilkeleri aşılanmaktadır. Genellikle bu bilgi, üretim sürecinin dışında üretilmektedir. Burada mücadele farklı bir biçime bürünmektedir. Örneğin, sosyalist üretim ilişkileri üzerine temellenmiş takım çalışması, karşılıklı yardımlaşmayı ön koşul olarak gerektirmektedir; dolayısıyla, belirli bir görevi daha iyi uygulayabilenler, diğerlerine aynı düzeyde performans ortaya koymaları için yardım etmektedir. Takım çalışması, aynı zamanda görevlerin yeniden şekillendirilmesi ve iş rotasyonu üzerine temellendirilmektedir; dolayısıyla, her bir çalışanın yeteneği azami derecede geliştirilebilmektedir. Bu ve diğer yollarla, tüm çalışanlar çalışma koşullarını geliştirmekte ve potansiyellerini başkalarının pahasına değil bir arada gerçekleştirmektedirler. Fakat sosyalist bir işbölümü biçimi ortaya çıktığı anda, sermaye onun doğasını değiştirmeye çalışmaktadır. Bu durumda, takım çalışması dayanışma yerine rekabet temelinde işlemeye başlamakta, görevlerin dağılımı yapılmakta ve iş rotasyonu irrasyonel görülmektedir; takım çalışmasının amacı ihtiyaçları karşılamaktan ziyade artık emeği çoğaltmaktır.²²

²² Okuyucu, Braverman’a (1974) ve söz konusu yayını takip eden Braverman tartışmasına yönlendirilmektedir. Detaylar için bkz. Carchedi (1989).

Geçiş döneminde, kapitalizmden kaynaklanan ve kapitalist ilişkilerin izini taşıyan (aynı zamanda emeğin örgütlenme biçimlerini içeren) nesnel ve zihinsel üretim araçlarının (ve bu araçlarda sabitleşmiş bilginin) benimsenmesi geçiş döneminin yavaşlamakta olduğunun veya durma noktasına geldiğinin, hatta yönünü tersine çevirmiş olduğunun bir göstergesidir. Bilakis, söz konusu üretim araçlarını radikal biçimde farklılaşan üretim ilişkileriyle uyumlu hale getirmek için değiştirmeye çabalamak ise bu sürecin ileriye doğru hareket ettiğine işaret etmektedir. Fakat geçiş dönemi, yalnızca, üretim yapısı tamamen sosyalist üretim ilişkileri üzerine temellendiğinde tamamlanır.

2.4. Değer ve İnternet

Bu çalışmada emek süreci değerlendirilmiştir. Fakat kapitalist üretim süreci aynı zamanda bir artı-değer üretim sürecidir. Hâl böyle iken, emek-değer kuramının bilgi üretimi için geçerli olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu bölüm, önemli ve en özgün vaka incelemesi olarak internete odaklanmakta ve sıkça tartışılan üç soruyu gözden geçirmektedir. İlk adım olarak, aşağıdaki ayrımın yapılması gerekmektedir:

(a) Sermaye için çalışan işçiler. Bunlar *zihinsel işçilerdir (mental workers)*.

(b) Kendi hesabına çalışanlar. Bunlar sermaye tarafından istihdam edilmediği için değer veya artı-değer üretmemektedir (fakat *kullanım* değerleri üretmektedirler). Bu kategori burada ele alınmayacaktır.

(c) Boş zamanlarında eğlence, eğitim, araştırma vs. için interneti kullanan insanlar. Bunlar zihinsel üretimin failleri veya *zihinsel eyleycilerdir (mental agents)*.

2.4.1. Birinci Soru: İnternette (Artı) Değer Üretiminin Özgüllüğü

Aşağıdaki kategorilere bakalım. Zihinsel işçinin *emek gücünün* değeri, bu emek gücünü yeniden üretmek için gerekli olan zihinsel ve nesnel metalar miktarıyla belirlenmektedir. Emek gücünün değeri göz önünde bulundurulduğunda, zihinsel üretim süreci (kapitalist üretim ilişkileri altında zihinsel emek süreci) tarafından üretilen *yeni değer*in miktarı bu süreçte harcanan zihinsel emeğin uzunluğu ve yoğunluğuyla belirlenmektedir. *Bilginin değeri*, üretilen yeni değer ve de *zihinsel üretimin nesnel araçlarıyla nesnelerinin değeridir*. Artı-değer, üretilen yeni değerle nominal ücretler tarafından temsil olunan değer arasındaki farktır.

Bunlar genel ilkelerdir. İnternet üzerinden yapılan zihinsel üretimin kendi özgüllükleri, yani spesifik emek süreçleri, görevler ve sömürü biçimleri vardır. Fakat bu özgüllükler, onların kapitalist doğasını reddetmemektedir. Legault'un (2013, 84) incelediği yeni bir emek süreci üzerine düşünelim: video oyunlarının üretimi. Her bir video oyunu eşsiz bir üründür, teknolojiler hızla değişmektedir ve video oyunu geliştiren çalışanlar son derece yüksek vasıflıdır. Her bir video oyununun gelişimi bir projedir. İşçilerin bir kesimi için sermayenin, Taylorist montaj hattında olduğu gibi, dış kaynaklı kaba kuvvet olarak işlev görmesi, onların görece serbest yaratıcılığını kamçılama gereken bir emek sürecinin denetimi için uygun değildir. Emeğin denetim altına alacak yeni yöntemlere ihtiyaç vardır. Sermayedarlar, işçilerin kendilerine ayrılan zamanda görevlerini tamamladıklarından emin olmaktadır.

Sermaye, görevlerin yerine getirilmesi gereken zamanı sınırlayarak harcanması gereken emeğin yoğunluğunu dolaylı olarak düzenlemektedir. Proje yöneticileri, video oyunu geliştiricilerinin kattettiği mesafeyi denetlemekte ve proje çeşitli önemli noktalara (aşamalara) ulaştığı zaman oyun geliştiricilerine ödeme yapmaktadırlar. Bu sınırlamalar çerçevesinde, işçiler kendi kararlarını almakta özgürdür. Denetim biçim değiştirmiştir. Fakat bu durum ne sömürüyü hükümsüz kılmakta ne de emeği sermayeden özgürleştirmektedir (Cole, Radice, ve Umney 2021).

Bu zihinsel işçilerin büyük ölçüde özerk olması mutlak anlamda bir özerkliğe dönüşmekten epeyce uzaktır. Hem esnek hem de entelektüel ve duygusal olarak tatmin edici işler uzun çalışma saatlerini, karşılığı ödenmemiş yorucu ve sık tekrarlanan fazla mesai saatlerini (Legault 2013, 79) ve emek yoğunluğunun maksimizasyonunu (Pitts 2013, 102) gizlemektedir. Sonuç, Pitts'in uygun bir şekilde ifade ettiği gibi (Pitts 2013, 101), yalnızca disipline edilmiş bir özerklik değil fakat aynı zamanda sermaye tarafından kalıplandırılmış bir yaratıcılıktır. Sermaye, emeğe yaratıcı olması için ödeme yapsa da bu yaratıcılık, çalışanların tam ve çok yönlü gelişimiyle değil sermayenin amaçlarıyla uyumlu olmak zorundadır.

Burada yeni görev dağılımları ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bazı zihinsel işçiler, ziyaretçilerin fikirlerini, önceliklerini vs. saptama amacıyla hem ziyaretçi sayıları açısından niceliksel olarak hem de ziyaretçilerin yaptığı yorumlar açısından niteliksel olarak blogları incelemektedirler. Diğer zihinsel işçiler, reklam kampanyaları için yararlı fikirler bulmak amacıyla sohbet hatlarını inceleme gibi stratejiler kullanarak internette gezinmektedirler. Başkaları ise bu materyalleri reklam ajanslarına satılacak bir meta halindeki bilgiye dönüştürmektedir. Sermaye hem düşük nitelikli hem de yüksek nitelikli görevleri içeren bir hiyerarşi yaratmaktadır.

Birçok yorumcu başka bir yöne vurgu yapmıştır: çalışma zamanıyla özel hayat arasındaki sınırın bulanık hale gelmesi. Örneğin, çalışanlar işlerinden kaynaklanan “yaratıcı sorunları” boş zamanlarında çözmektedir (Pitts 2013, 95). Veya çalışanlar, yine boş zamanlarında, e-postalara evden cevap vermekte veya blog yazarlarıyla yaptıkları yazışmaları evden yürütmektedirler. Sermayenin gereksinimlerini karşılamaları kaydıyla, işçilerin sermaye için bir ofiste veya evde çalışması, sabit bir programa uygun olarak çalışması veya istedikleri zaman çalışması fark etmemektedir. Boş zaman ve çalışma zamanı arasındaki çizginin bulanıklaşması olarak nitelendirilen şey, aslında, boş zamanın aşınması ve buna karşılık olarak çalışma zamanında bir genişlemedir. Bu durum daha fazla sömürüyle sonuçlanmaktadır.

Bazı eleştirmenler, bilginin sözümona “gayri maddi” olması ve dolayısıyla “nicelleştirmeye direnmesi” nedeniyle zihinsel üretimin üretkenliğinin ölçülemeyeceğini iddia etmektedir (Terranova 2000, 43). Bu yanlıştır. Burada zihinsel üretimin üretkenliği ölçülebilir. Nesnel üretimde üretkenlik, kullanım değerleri üretiminin/çıktısının yatırılan sermayeye bölünmesiyle hesaplanır. Zihinsel üretimde ise üretkenlik gayri maddi olduğu için değil nesnel olmadığı için nicelleştirmeye direnmektedir. Dolayısıyla, zihinsel üretimin üretkenliği yalnızca fiziksel nesnelere eklendiği takdirde hesaplanabilir. Bir video oyununu ele alalım. Yazılım, bir DVD'nin fiziksel kabuğunda nesnelleşmiştir. DVD'lerin sayısı hesaplanabilir. Ayrıca, yazılımın bir bilgisayardan başka bir bilgisayara yüklenmesi de mümkündür. Keza, yüklemelerin sayısı da hesaplanabilir. DVD'lerin sayısı ne kadar fazlaysa diğer daha az üretken

sermayelerin el koyduğu artı-değer de bir o kadar fazladır. Fakat bir kağıt parçası üzerine yazılı bir patent, üretkenliği yalnızca dolaylı olarak, nesnel bir üretim sürecine uygulandıktan sonra göstermektedir.

Konuyla ilintili başka bir mit ise orijinal bir bilgi biçiminin kopyalarının birim değerinin sıfıra yaklaştığıdır. Bir kez daha, video oyununu ele alalım. Video oyununun prototipi oluşturulduktan sonra oyunun kopyalarının birim değeri, onları üretmek için yatırılan değişmez ve değişir sermaye ile kopyaların üretiminin yaşam döngüsü boyunca ortaya çıkan artı-değerin toplamının kopyaların sayısına bölünmesiyle elde edilmektedir. Birim değeri sıfıra yaklaşıyor mu? Yatırılan değişmez ve değişir sermayenin değeri göz önünde bulundurulduğunda, kopya sayısının sonsuza gittiğini farz edelim. Bu sebepten birim değeri sıfıra yaklaşmaktadır. Fakat dolaşır sermayenin değeri, çıktı miktarıyla birlikte artmaktadır. Sonuç olarak, birim değeri sıfıra yaklaşamaz.²³ Üretim tamamen otomatize edilseydi bile sabit olan dolaşır sermaye payı, birim değerinin sıfıra eşitlenmesini önleyecekti. Birim değeri sabit değer olacaktı.

Emek-değer kuramı, eleştirilmesine rağmen, hâlâ geçerli olduğunu göstermektedir. Yine de bu emek-değer kuramını eleştirenler alternatif kuramlar sunmaya devam etmektedir. Jodi Dean'e (2010) göre, "Sanayi kapitalizmi nasıl emeğin sömürüsüne dayanmaktaysa, iletişimsel kapitalizm de iletişimin sömürüsüne dayanmaktadır." Fakat eğer bilgiyi üreten ve zihinsel emek süreçleriyle onun iletilmesini sağlayan emek değilse, o zaman, nedir?

Arvidsson ve Colleoni'ye (2012) göre, değer, bir metaya veya bir markaya duygusal bağlanmadır (*affective attachment*). Bir markaya bağlanan (ve dolayısıyla bu ürünü alan) müşterilerin sayısı ne kadar fazlaysa, o markanın değerinin o kadar yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu görüş, tüketicilerin öznelliğini ve bilincini yönlendirip kullanarak, diğer bir deyişle, değerini yeniden dağılımını etkileme yoluyla pazar payını maksimize etmeyi amaçlayan kapitalistlere aittir. Bu görüşün inandırıcı olması için – sadece birkaçını belirtmemiz gerekirse – krizler, işsizlik, enflasyon, emperyalizm, gelir farklılıkları, yoksulluk ve savaşlar gibi kapitalizmin başlıca özelliklerini açıklaması gerekmektedir. Bu türden bir açıklama sunulmamıştır ve hiçbir zaman da sunulmayacaktır.

2.4.2. İkinci Soru: Zihinsel Üretimde Üretken ve Üretken Olmayan Emek Arasındaki Ayrımın Geçerliliği

Marx'a göre, sermayenin istihdam ettiği emek, kullanım değerlerini dönüştürüyorsa (değer ve artı-değeri üretmesi anlamında) üretkendir. Bu hem nesnel hem de zihinsel kullanım değerleri için geçerlidir. Nesnel emek, nesnel kullanım değerlerini yeni kullanım değerlerine dönüştürdüğü takdirde üretkendir. Daha önce

²³ Daha gerçekçi olarak, yıpranma ve aşınma nesnel üretim araçlarını tükettiği zaman yeni sabit sermayeye yatırım yapılmalıdır. Hatta fiziksel aşınmanın sabit sermayeyi tamamen yıpratmasından önce, yoğun rekabet, kopyalar için olan talebin onların üretiminin artık kârlı olmadığı noktaya düşmekte olduğu anlamına gelmektedir. Video oyun sektöründe bu "yüksek bir oranda ticari başarısızlıklara" neden olmaktadır (Dyer-Witheford ve de Peute 2009, 64).

belirtildiği gibi, bu, bireysel işçiler için mutlak surette geçerli değilse de bir bütün olarak emek süreci için geçerlidir. Emek, nesnel kullanım değerleriyle uğraşmasına rağmen onları dönüştürmüyorsa üretken değildir. Ticaret tipik bir örnektir. Nesnel emtia alışverişi konu edilmekte (alınıp satılmakta) fakat onun nesnel özellikleri ve dolayısıyla kullanımı değişmemektedir. Bu, üretken olmayan emektir. Ticaret sermayesi artı-değeri ele geçirmektedir çünkü ticari işçileri aracılığıyla en nihayetinde üretken sektörlerden artı-değere el koymaktadır. Bu işçiler, belirli bir fiyattan sermaye lehine bir meta almakta ve bu metayı daha yüksek fiyattan satmaktadır. Sermaye aradaki farkı, yani artı-değeri cebe indirmektedir.

Bireyler devamlı olarak zihinsel dönüşümlerle uğraşmaktadır; böylelikle, tüm zihinsel işçiler üretken olduğu için tüm zihinsel emek süreçleri üretkenmiş gibi görünmektedir. Fakat bu bakış açısı, zihinsel emek süreçlerinin, toplumsal emek sürecinin yapısı içerisindeki konumunu görmezden gelmektedir; diğer bir deyişle, bu bakış açısı, toplumsal emek sürecinin esas kurucu unsurları olarak zihinsel ve nesnel emek süreçleri arasındaki ilişkiyi görmezden gelmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, mesele, üretken bir nesnel emek sürecinin (örneğin, bir baraj inşası) söz konusu nesnel dönüşüm için gerekli olan bilgiyi belirleyip belirmediği (kendi içinde geliştirip geliştirmediği) veya tam tersine, üretken nesnel emek süreci içerisindeki zihinsel emek sürecinin, kendisini bilginin bağımsız bir üreticisi (baraj tasarlayan bir mühendislik firması) olmak için ayırıp ayırmadığıdır. Her iki durumda, zihinsel emek süreci (artı) değer üretmektedir. Buradan şu sonuç çıkmaktadır: zihinsel bir emek süreci, şunları kuramlaştırmadıkça üretkendir: (a) herhangi bir değişime uğratılmayan nesnel kullanım değerleriyle ilgilenilmesi (ticaret); (b) böylesi bir uğraşın parasal temsili (finans ve spekülasyon); (c) Marx'ın (1967b) *Kapital*'in 3. cildinde *emek dışı (non-labour)* dediği şey, yani – aynı zamanda sermayenin işlevi de denilen – emeğin denetim ve gözetimi işinin yürütülmesi (böylesi bir iş kullanım değerlerini dönüştüremez; zira bir kişi, başkalarını kullanım değerlerini dönüştürmeye zorluyorsa eş zamanlı olarak kullanım değerlerini dönüştüremez);²⁴ ve (d) *değer tahrip eden emek*. Soru, bilgi üretiminin *tout court (bütün olarak)* üretken olup olmadığı değildir. Soru, bilgi üretiminin hangi koşullar altında üretken olduğudur.

Bu ilkeler zihinsel işçiler için geçerli olmaktadır. Zihinsel işçiler haricinde, burada aynı zamanda *zihinsel eyleyiciler* bulunmaktadır (yukarıda ele alındı). Facebook'taki “sosyal butonları” düşünelim. Sosyal butonlara basan veya bloglarda çeşitli sorunları tartışan ya da etkileşimleriyle teknolojik inovasyonlar geliştiren zihinsel eyleyiciler zihinsel kullanım değerlerini dönüştürmektedirler. Zihinsel eyleyiciler sermaye tarafından istihdam edilmedikleri için değer üretmemektedirler. Fakat onlar bilgiyle ilgilenen herkese ve dolayısıyla sermayeye de bilgi sağlamaktadırlar. Bu bilgi, maliyetsiz olduğu için değil (bilgisayarın yıpranma ve aşınmasını, tüketilen enerjiyi vs. düşünün) fakat herhangi birisinin ödeme yapmadan söz konusu bilgiyi elde edebilmesi bakımından ücretsiz olarak kullanılabilir. Sermaye bu bilgiye el koyduğu zaman, bu bilgi emeğin üretkenliğini artırmaktadır.

²⁴ Belirli vazifeler hem emeğin koordine edilmesini hem de onun denetimini gerektirmektedir. Bazı durumlarda iki işlevi ayırmak imkansız olabilir fakat analitik olarak bu ayırım yapılabilir ve yapılmalıdır.

Arama motorunu kullanan zihinsel eyleyiciler bilgi üretmektedirler; daha sonra bu bilgi, sermaye lehine arama motorunu inceleyen zihinsel işçilere ücretsiz olarak verilmektedir. Zihinsel işçiler, zevkler, istekler, ilgi alanları vs. hakkında topladıkları bilgiyi nicelleştirilebilir veriye dönüştürmektedirler. Bu, üretken emektir çünkü söz konusu bilgi sermaye tarafından kullanılmak üzere toplanmakta ve dönüştürülmektedir. Bu veriler, daha sonra, reklam kampanyalarını ve yatırımları planlayan, müşterilerin kredi değerliliğini ölçen vs. şirketlere satılabilmektedir. Zihinsel eyleyiciler tarafından verilerin toplanması üretken olmayan emek, bu bilgiye zihinsel işçiler tarafından el konulması üretken emek (sermayenin istihdam ettiği işçiler tarafından doğanın verdiği şeylere el koyulmasına benzer şekilde), bu verilerin sermaye için dönüştürülmesi de üretken emek, bu dönüştürülmüş bilginin diğer sermayedarlara satılması ise üretken olmayan emektir.

Başka bir örnek, açık kaynak (*open source*) projelerine gönüllü olarak katkı yapan zihinsel eyleyiciler tarafından sağlanmaktadır. Sermaye tarafından istihdam edilmedikleri takdirde eyleyiciler üretken değildirler. Buna rağmen, bireysel katkılar eş güdüm ve dolayısıyla iyi kötü biçimsel bir örgütlenme gerektirmektedir. Bu eşgüdüm, belirli becerilere sahip ve projeye bağlılığı olan proje başlatıcısının veya programcılarının görevidir. Bu insanlar, sunulan katkılardan hangisinin kabul edileceğine karar vermekle birlikte projeye biçim ve yön vermektedirler (Ross 2013, 214; Riehle 2007, 30). Açık kaynak projelerine uygun iki örnek Wikipedia ve Linux'tur (Kostakis 2010). Sermaye tarafından istihdam edilmedikleri takdirde koordinatörler de üretken emek olarak kabul edilmemektedir. Ancak sıklıkla koordinatörler, üretken zihinsel emek süreçlerini gerçekleştiren yazılım firmaları tarafından istihdam edilmektedir. Bu durumda, koordinatörler üretken işçilerdir. Çalışanlarını bu tür ortak projelere “ödünç veren” bir firmanın elde ettiği kazançlar koordinatörlerin karşılığı ödenmemiş emeğinin çok ötesine geçmektedir. Birincisi, böylesi bir firma yalnızca kendi yöntemlerine ve çıkarlarına uygun olan katkıları kabul edebilir. İkincisi, firma tüm teknolojiye el koymaktayken toplam maliyetlerin yalnızca bir bölümünü karşılamaktadır (West ve Gallagher 2006, 329). Üçüncüsü, firma ele geçirdiği teknolojik bilgiden sağladığı kazançların, rakiplerinin payına düşenden daha fazla olduğunu hesap etmektedir. Dördüncüsü, firma, zihinsel işçileri aracılığıyla zihinsel eyleyicilerin nasıl denetlenebildiğini ve yönetilebildiğini gözlemleyerek, kendi işçilerinin denetim ve yönetimi için yararlı olacak dersler çıkarabilmektedir.

Bazı yazarlar (Fuchs 2017), zihinsel eyleyicilerin üretken olmadığını inkar etmekte ve Negri'nin izinden giderek sömürü kavramını ücretli emeğin ötesine geçerek tüm topluma yaymaktadırlar. Artı-değerin giderek daha çok boş zaman ve tüketim alanında yaratıldığı varsayılmaktadır. Bu durumda, tüm emek artı-değerin kaynağı haline gelmektedir. Yukarıda öne sürülenler dışında, başka bir itiraz eklemek mümkündür: eğer tüm emek artı-değerin kaynağıysa, o halde, sermaye çalışanlarının iş zamanını artırmakla ve onların boş zamanını kırmakla neden uğraşsın? Fuchs, zihinsel eyleyicilerin değer üretmelerine rağmen üretilen değer karşılığını almadıklarını da savunmaktadır. Buradan zihinsel eyleyicilerin emek gücünün değerinin sıfıra eşit olduğu ve onların ürettiği tüm değer sermayenin eline geçen artı-değer olduğu sonucu çıkacaktır; yani, artı-değer oranı sonsuzdur (Fuchs 2017). Fakat değeri olmayan bir şey (emek gücü) nasıl değer ve artı-değer üretebilmektedir? Ve

eğer tüm değer artı-değer olsaydı emeğin havayla yaşaması gerekecekti.

2.4.3. Üçüncü Soru: Üretim ve Tüketim Arasındaki Ayrımın Geçerliliği ve İnternet Özelinde Bu Ayrımın Varsayılan Eskimesi

Eleştirmenler tarafından kullanılan yaklaşımda, internet aracılığıyla yeni bir figür belirmektedir. Bu figür üretketicidir (*prosumer*). Zihinsel bir özne olan üretketicinin, internet aracılığıyla uygulanan bilgisi nesnel bir kapitalist metanın üretimini belirlemektedir. Akabinde, aynı insan söz konusu metayı satın almakta ve tüketmektedir. Üretim (ürünün tasarımına katılım) ve tüketim arasındaki ayrımın ortadan kalkmış olduğu varsayılmaktadır. Üretketiciler küllerinden doğmaktadır.

Sözümona üretketiciler tarafından (muhtemelen istenildiği zaman) üretilen bilgi, kapitalist bir üretim sürecine dahil olan ve bu süreci biçimlendiren zihinsel bir kullanım değeridir. Üretketiciler, sermaye tarafından istihdam edilmediği için ve yapılan iş karşılığında sermaye tarafından kendilerine ödeme yapılmadığı için değer ve artı-değer üretimine katılmamaktadır. Fakat üretketiciler zihinsel bir kullanım değerinin yaratılmasına iştirak etmektedirler ve bu katılım bedava olarak üretime eklenmektedir. Üretketiciler değer ve artı-değer üretenler değil, kullanım değerlerini üretenlerdir. Onlar metayı satın aldıklarında tüketiciye dönüşmektedirler. Üretketiciler (değerin olmasa da) zihinsel kullanım değerinin *halihazırdaki* üreticileri ve *gelecekteki* tüketicileridir. Üretketim tezi zamanı hükümsüz kılmakta ve üretimi tüketimin içine sıkıştırmaktadır. Bu haliyle söz konusu tez, zamanı hükümsüz kıldığı için irrasyonel düşüncenin başka bir örneğidir.

Zihinsel eyleyiciler birçok alanda inovasyonların kaynağı olabilir (Lakhani ve Wolf 2005; Banks ve Deuze 2009; Prahalad ve Ramaswamy 2000). Fakat bu kuru gürültünün gerisindeki hakikat, zihinsel eyleyicilerin şirketler için yeni bir “beceri” kaynağı olduğudur (Prahalad ve Ramaswamy 2000); onların faaliyeti, bilgiye karşılığı ödenmeden el koyulması için yeni bir mekanizma sunmaktadır. Örneklerden biri modlama (*modding*), yani oyun geliştiricilerin sağladığı araçları kullanarak tüketiciler (zihinsel eyleyiciler) tarafından video oyunlarının modifikasyonudur. Modlama, oyun endüstrisi için giderek artan oranda önemli bir değer kaynağı haline gelmektedir (Kücklich 2005). Üretketicinin Janus yüzünün gerisindeki karakter güçlenmiş tüketici değil fakat etkililiği, satışları ve kârlılığı maliyetsiz şekilde arttıracak yeni tekniklere sahip olan sermayedir.

Özetle, internet değer ve artı-değer üretiminin ve dolayısıyla denetim ve gözetim işinin yeni biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Bu yeni biçimleri analiz etmek için Marx’ın değer kuramının bir köşeye atılmaması gerekir. Marx’ın değer kuramı anlaşılmalı ve uygulanmalıdır.

3. Sonuçlar

Bilgisayar ve dijital teknolojilerin güncel kapitalizmin tüm yönlerine artarak nüfuz etmesi, birçok özürücü ve ideolojik kavramın belirmesine neden olmuştur. “Enformasyon” bilginin sınıf içeriğini örtbas etmeye yaramaktadır. Böylelikle, bilginin sınıf-tarafsız oluşuna dair mit pekiştirilmekte ve yeniden üretilmektedir. “Bilişsel toplum”, Henninger’in (2007, 173) haklı olarak ifade ettiği gibi, “dünyadaki çalışan

nüfusun görece ayrıcalıklı olan belirli bölümlerinin” güncel kapitalizmi algılama biçimini yansıtmaktadır. Tüm nesnel emek süreçlerinin dünya genelinde ortadan kalktığını ve geriye sadece zihinsel işçilerin kaldığını farzetsek dahi kapitalizmin eski ve yıpratıcı özellikleri yeni bir kılıkta bile olsa yeniden belirecektir. “Bilgisayarlaşmış kapitalizme” gelince, yukarıda sözü edilen tartışma, bazı zihinsel işçilerin (örneğin, yazılım firmalarındaki bazı programcılar), kavramsal sorunları çözmek için kendi yaratıcılıklarını kullanabileceklerini göstermektedir. Bu, psikolojik olarak tatmin edici bir meşguliyet olabilir ve bu meşguliyetin karşılığında sıklıkla yüksek ücretler verilmektedir. Öte yandan, gelecekteki işçi sınıfının bir prototipi olmaktan çok uzak olmakla birlikte, bu işçiler yeni bir emek aristokrasisi biçimi olarak yorumlanabilir. Bu haliyle emekçiler, ayrıcalıklarına rağmen sermaye egemenliğine tabi kılınmaktadırlar. Onlar, kendi yaratıcılıklarını (yüksek nitelikli emek) aynı zamanda (muhtemelen karşılığı ödenmemiş) boş vakitlerinde uygulamak zorundadırlar. Zihinsel işçilerin geliştirmek için baskı altında oldukları becerileri sermayenin kullanabileceği becerilerdir, yani sermayenin ihtiyaçları onların anlayışlarına nüfuz etmektedir. Dahası, onların istihdamı iktisadi döngünün gelgitlerine konu olmaktadır. Yüksek nitelikli işler sürekli olarak vasıfsızlaşma tehlikesi altındadır.

Güncel sosyoloji literatürü, zihinsel eyleyiciler arasında internet aracılığıyla kurulan etkileşimin ve bu etkileşimden kaynaklı bilgi biçimlerinin nasıl hem emek rasyonalitesi üzerine temellenmiş bir toplumsal yapıya hem de sermayenin egemenliği karşısındaki özgül direnç biçimlerine ilişkin fikir verdiğine dair bir sürü örnek ortaya çıkarmıştır. Ama yine de kapitalist üretim ilişkisi ortadan kaldırılmadığı takdirde bu girişimlerin basit çoğalımının radikal toplumsal değişime yol açacağını düşünmek tehlikeli bir yanılsamadır. İnternet sermaye ve emek arasındaki bölünmeye bir son vermemekte ve dolayısıyla değer yasasını değiştirmemektedir. İnternet, sadece, bilgi için belirli bir küresel alan temin etmekte ve yalnızca sermaye/emek çelişkisinin tezahür ettiği çeşitli bilişsel formları yeniden biçimlendirmektedir.

Eğer tarih sınıf mücadelesi tarihiyse, burada, sermaye egemenliğine karşı direnişin ve dolayısıyla bu egemenliğe karşı bir silah olarak emek yanlısı bilgi üretiminin mevcut olmadığı kapitalist egemenlik bulunmamaktadır. Son zamanlarda etkili olan yeni etmen internetin geniş ve yoğun kullanımı ve dolayısıyla yeni ve özgün çelişkili bilgi biçimlerinin ortaya çıkması olmuştur. İnternetteki bilgi üretimi aynı zamanda bir bilgi savaşıdır. Bu savaş, çeşitli ve durmadan değişen biçimlerde tezahür eden daha geniş bilişsel sınıf mücadelesinin bir parçasıdır.

Kaynakça

Arvidsson, A. ve E. Colleoni. 2012. "Value in Informational Capitalism and on the Internet." *The Information Society* 28 (3): 135–150.

Banks, J. ve M. Deuze. 2009. "Co-creative Labour." *International Journal of Cultural Studies* 12 (5): 4194–4431.

Bauchspies, W. K., C. Croissant, ve R. Restivo. 2006. *Science, Technology and Society*. Oxford: Blackwell.

Blunden, A. 1984. "Dialectics and Mathematics." *Labour Review*. Son erişim: 23 Mart 2022. https://ethicalpolitics.org/ablunden/pdfs/Dialectics_Mathematics.pdf.

Braverman, H. 1974. *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.

Brynjolfsson, E. 2022. "The Turing Trap: The Promise & Peril of Human-Like Artificial Intelligence." *Daedalus*. Son erişim: 23 Mart 2022. <https://www.amacad.org/daedalus/ai-society>.

Carchedi, G. 1975. "On the Economic Identification of the New Middle Class." *Economy and Society* 4 (1): 1–86.

Carchedi, G. 1977. *On the Economic Identification of Social Classes*. London: Routledge.

Carchedi, G. 1983. *Problems in Class Analysis*. London: Routledge.

Carchedi, G. 1984. "The Logic of Prices as Values." *Economy and Society* 13 (4): 431–455.

Carchedi, G. 1987. *Class Analysis and Social Research*. Oxford: Blackwell.

Carchedi, G. 1989. "Classes and Class Analysis." *The Debate on Classes* içinde, der. E. O. Wright, 105–126. London: Verso.

Carchedi, G. 2005. "On the Production of Knowledge." *Research in Political Economy* 22: 267–304.

Carchedi, G. 2012. *Behind the Crisis*. Chicago, IL: Haymarket.

Carchedi, G. 2014. "Old Wine, New Bottles and the Internet." *Work Organization, Labour and the Internet* 8 (1): 69–87.

Carroll, S. 2019. *Something Deeply Hidden*. London: Oneworld.

Carter, B. 2021. "Defending Marx and Braverman: Taking Back the Labour Process in Theory and Practice." Son erişim: 23 Mart 2022. <http://isj.org.uk/marx-and-braverman/>.

Charig, N. ve N. Kareta. 2020. "Quantum Computers: How Do They Work, and What Might We Expect of Them?" *Power and Beyond*. Son erişim: 23 Mart 2022. <https://www.power-and-beyond.com/quantum-computers-how-do-they-work-and-what-might-we-expect-of-them-a-940315/>.

Choi, Y. 2022. "The Curious Case of Commonsense Intelligence." Son erişim: 23 Mart 2022. <https://www.jstor.org/stable/pdf/48662032.pdf?addFooter=false>.

Cole, M., H. Radice ve C. Umney. 2021. "The Political Economy of Datafication and Work: A New Digital Taylorism?" *Socialist Register 2021* içinde, der. L. Panitch ve G. Albo, 78–99. New York: Monthly Review Press.

Cross, A. 1991. "The Crisis in Physics: Dialectical Materialism and Quantum Theory." *Social Studies of Science* 21 (4): 735–759.

- Daniel, W. 1989. "Bohr, Einstein and Realism." *Dialectica* 43 (3): 249–261.
- De Ronde, C.ve C. Massri. 2019. "Against 'Particle Metaphysics' and 'Collapses' within the Definition of Quantum Entanglement." Son erişim:23 Mart 2022. <https://arxiv.org/pdf/1911.10990v1.pdf>.
- Dean, J. 2010. *Blog Theory*. Cambridge: Polity.
- Dyer-Witheford, N., ve G. de Peute. 2009. *Games of Empire*. London: University of Minnesota Press.
- Engels, F. 1987. "Dialectics of Nature." *Marx and Engels Collected Works* içinde, cilt 25, 313–590. Moscow: Progress.
- Everett, H. 1957. "Everett's Letter to B. S. DeWitt of May 31, 1957." Son erişim: 23 Mart 2022. <https://www.pbs.org/wgbh/nova/manyworlds/orig-02.html>.
- Fuchs, C. 2017. "The Information Economy and the Labor Theory of Value." *International Journal of Political Economy* 46 (1): 65–89.
- Gerla, G. 2017. "Vagueness and Formal Fuzzy Logic: Some Criticisms." *Logic and Logical Philosophy* 26 (4): 431–460.
- Gramsci, A. 1971. "The Intellectuals." *Selections from the Prison Notebooks* içinde, çev. ve der. Q. Hoare ve G. N. Smith, 3–23. New York: International.
- Hassani, S. 2020. "Sources of Quantum Voodooism." *Skeptical Inquirer* 44 (6). Son erişim: 23 Mart 2022. <https://skepticalinquirer.org/2020/11/sources-of-quantum-voodooism/>.
- Heisenberg, W. 1958. *Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science*. London: Ruskin House.
- Henninger, M. 2007. "Doing the Math: Reflections on the Alleged Obsolescence of the Law of Value Under Post-Fordism." *Ephemera* 7 (1): 158–177.
- Kangal, K. 2017. "Carchedi's Dialectics: A Critique." *Science and Society* 81 (3): 427–436.
- Kojevnikov, A. 2013. "Probability, Marxism, and Quantum Ensembles." Son erişim: 23 Mart 2022. <https://hist.cms.arts.ubc.ca/wp-content/uploads/sites/23/2019/06/probability2012.pdf>.
- Kosko, B.ve S. Isaka. 1993. "Fuzzy Logic." *Scientific American* 269 (1): 76–81.
- Kostakis, V. 2010. "Identifying and Understanding the Problems of Wikipedia's Peer Governance: The Case of Inclusionists versus Deletionists." *First Monday* 15 (3). Son erişim: 23 Mart 2022. <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/download/2613/2479>.
- Kostakis, V. 2012. "The Political Economy of Information Production in the Social Web: Chances for Reflection on Our Institutional Design." *Contemporary Social Science* 7 (3): 305–319.
- Kücklich, J. 2005. "Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry." Son erişim: 23 Mart 2022. <http://five.fibrejournal.org/fcj-025-precarious-playbour-modders-and-the-digital-games-industry/>.
- Lakhani, K. R. ve R. G. Wolf. 2005. "Why Hackers Do What They Do: Understanding Motivation and Effort in Free/Open Source Software Projects." *Perspectives on Free and Open Source Software* içinde, der. J. Feller, B. Fitzgerald, S. A. Hissam ve K. R. Lakhani, 3–22. Cambridge, MA: MIT Press.
- Legault, M.-J. 2013. "IT Firms Working Time (De)Regulation Model: A By-

Product of Risk Management Strategy and Project-Based Work Management.” *Work Organization, Labour and Globalization* 7 (1): 76–94.

Lenin, V. I. 1972. “Materialism and Empirio-Criticism.” *V. I. Lenin Collected Works* içinde, cilt 14, der. C. Dutt, çev. A. Fineberg, 17–362. Moscow: Progress.

Lobkowitz, N. 1961. “The Principle of Contradiction in Recent Soviet Philosophy.” Son erişim: 23 Mart 2022. <https://www.jstor.org/stable/20097980?seq=4>.

Lohmann, L. 2021. “Interpretation Machines: Contradictions of ‘Artificial Intelligence’ in 21st-Century Capitalism.” *Socialist Register 2021: Beyond Digital Capitalism* içinde, der. L. Panitch ve G. Albo, 50–78. New York: Monthly Review Press.

Lukács, G. (1952) 2021. *The Destruction of Reason*. London: Verso.

Marx, K. 1967a. Capital. Cilt 1. New York: International.

Marx, K. 1967b. Capital. Cilt 3. New York: International.

Marx, K. 1971. *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. New York: International.

Marx, K. 1973. “Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft).” Son erişim: 23 Mart 2022. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>.

Mirrlees, T. 2019. “Power, Privilege and Resistance in the Digital Age.” Son erişim: 23 Mart 2022. <https://policyalternatives.ca/publications/monitor/power-privilege-and-resistance-digital-age>.

Noble, D. 1978. “Social Choice in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools and a Challenge for Labour.” *Politics and Society* 8 (3–4): 313–347.

Pitts, F. 2013. “‘A Science to It’: Flexible Time and Flexible Subjectivity in the Digital Workplace, Work Organization.” *Labour and Globalization* 7 (1): 95–105.

Prahalad, C. K. ve V. Ramaswamy. 2000. “Co-opting Customer Competence.” *Harvard Business Review* 78 (1): 79–90.

Restivo, S. 1992. *Mathematics in Society and History*. Myrtle Beach, SC: Springer.

Riehle, D. 2007. “The Economic Motivation of Open Source Software: Stakeholder Perspectives.” *Computer Society* 40 (4): 25–32.

Rosenthal, M. ve P. Yudin. 1949. *Handbook of Philosophy*. Der. ve uyarl. H. Sel-sam. New York: International.

Ross, D. 2013. “The Place of Free and Open Source Software in the Social Apparatus of Accumulation.” *Science and Society* 77 (2): 202–226.

Sayers, S. 1983. “Materialism, Realism and the Reflection Theory.” Son erişim: 23 Mart 2022. https://www.radicalphilosophyarchive.com/issue-files/rp33_article3_sayers_materialismrealism_reflection.pdf.

Starosta, G. 2012. “Cognitive Commodities and the Value Form.” *Science & Society* 76 (3): 365–392.

Struik, D. 1948. “Marx and Mathematics.” *Science and Society* 12 (1): 181–196.

Terranova, T. 2000. “Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy.” Son erişim: 23 Mart 2022. <http://web.mit.edu/schock/www/docs/18.2terranova.pdf>.

Wendt, A. 2015. *Quantum Mind and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.

West, J. ve S. Gallagher. 2006. "Challenges of Open Innovation: The Paradox of Firm Investment in Open Source Software." *R&D Management* 36 (3): 319–331.